

MARTA PERKIĆ

PRIOLOG POZNAVANJU RANOKRŠĆANSKE TOPOGRAFIJE DUBROVAČKOG PODRUČJA

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.25>

Do sada utvrđeni ranokršćanski lokaliteti na dubrovačkom području ne pružaju jasnu sliku ovog prostora na samom izmaku antike, mahom zbog neistraženosti, ali i nepotpune valorizacije pojedinih lokaliteta kod kojih je izostala obrada cjelokupne građe proistekle iz istraživanja. Velika koncentracija ranokršćanskih nalaza na elafitskim otocima upućuje na već uočene procese razvoja kršćanstva u povoljnim uvjetima i sigurnom okruženju koje je omogućavalo gotovo neometani kontinuitet života kršćanske zajednice. Arheološke nalaze upotpunjuje sakralna toponimija koja ukazuje na snažnu romansku prisutnost na otocima i prostoru dubrovačke Astoreje. Veliki broj sačuvanih toponima uočava se i u najužem izvengradskom prostoru Epidaura gdje rano kršćanstvo tek treba dobiti konkretnije arheološke potvrde. S druge strane Dubrovnik, odnosno *Ragusium*, je arheološki i povijesno potvrđeno kasnoantičko naselje i kršćansko središte čiji se razvoj prati u kontinuitetu od kasne antike prema srednjem vijeku s jako izraženom romanskom tradicijom i vrlo rano razvijenim vlastitim kultovima. Stoga prema dosadašnjim spoznajama, mogućnost ranijeg preseljenja sjedišta Epidaurske biskupije u *Ragusium* vrlo je izvjesna, no to mogu potvrditi samo buduća istraživanja.

Ključne riječi: rano kršćanstvo, arheološka topografija, sakralna toponimija, Dubrovnik, Primorje, Elafiti, Župa, Konavle

UVOD

Topografski pregled utvrđenih i potencijalnih ranokršćanskih lokaliteta u ovom radu obuhvaća šire dubrovačko područje od Primorja i Elafita na sjeverozapadu do Konavala na jugoistoku, a temelji se na dosadašnjim poznatim arheološkim nalazima i toponimskim pokazateljima.¹ Radi se ujedno o graničnom prostoru teritorija rimskih kolonija Epidaura i Narone u kasnoj antici i biskupija o čijim je granicama do sada izneseno više stajališta.² Za Epidaursku biskupiju oskudni povijesni izvori još uvijek nisu u dovoljnoj mjeri upotpunjeni odgovarajućim materijalnim ostacima što je u velikoj mjeri i odraz stanja istraživanja, ali i stupnja obrađenosti arheološke građe, proistekle iz dosadašnjih istraživanja.³

¹ S obzirom na zadana ograničenja, ovim radom nismo mogli obuhvatiti čitavo dubrovačko područje, odnosno otok Mljet i za usporedbu vrlo važan Ston. Iz istih razloga, svi podaci donose se u najkraćim mogućim crtama s naglaskom na one manje poznate, a općenito antička topografija ovim radom nije ni približno iscrpljena. Polazišne točke su radovi C. i I. Fiskovića koji su prvi dali opsežnije prikaze ranokršćanskih lokaliteta i nalaza na širem dubrovačkom području (vidi Fisković 1959 i Fisković 1980).

² O problemima granica Naronitanske, Epidaurske i Sarsenterske biskupije sa svom starijom literaturom vidi Vučić 2012; zasebno o problematici Epidaurske biskupije vidi Škegro 2010, Škegro 2011, 117, 118.

³ Tijekom 60-ih i 70-ih godina 20. st. izvedena su brojna zaštitna arheološka istraživanja antičkih i ranokršćanskih lokaliteta na dubrovačkom području, a radove je uglavnom vodio tadašnji Zavod za zaštitu spomenika kulture i

Geografske značajke ovog prostora uskog priobalnog pojasa s malim plodnim površinama, odvojenim od zaleđa gorjem, u značajnoj su mjeri utjecale na njegovo naseljavanje i usmjerenost prema moru u čemu su važnu ulogu imali pomorski plovni putovi duž istočne jadranske obale. Na ovom području glavni plovni put išao je duž obale od Konavala do elafitskih otoka, zatim njihovom vanjskom i unutarnjom stranom, odnosno kroz Koločepski kanal preko prolaza Vratnik prelazio je u Mljetski kanal te, prateći sjevernu obalu Mljeta, nastavljao dalje prema sjeverozapadu. Na tome putu su od velike važnosti za sigurnost plovidbe bile luke Molunat, Cavtat, Dubrovnik, Rijeka dubrovačka, Zaton, Slano, elafitske luke te, konačno, Polače kao najveće i najznačajnije sidrište južnog Jadrana u antičkom razdoblju, a trase plovnih putova potvrđuju brojni podvodni arheološki nalazi i brodolomi.⁴ Što se tiče kopnenih komunikacija, u vrijeme rimske uprave ovo se područje nalazilo relativno blizu glavnog magistralnog pravca *Narona – Leusinium – Scodra* na koji se spajalo priključnim putovima koristeći se prirodnim klancima i prijevojima. Najvažnije takve prirodne komunikacije u dubrovačkom Primorju su tzv. Slanska cesta (Slano – Zavalala), Čepikuće – Trebimlja, Čepikuće – Hutovo te Osojnik – Hum, u zaleđu Dubrovnika prijevoj Ivanjica, a u Konavlima klanac sjeverno od Dubravke prema dolini Trebišnjice.⁵ Za Epidaur najveću važnost imao je njegov priključak na magistralni pravac na koji se spajao kod stanice *Ad Zizio* te nastavak tog magistralnog priključka obalom od Epidaura prema istoku preko Rizinija do Scodre.⁶ Većina ovih pravaca zadržava se i u kasnijim vremenima, no uglavnom gube na važnosti, a u srednjem i novom vijeku održavaju se isključivo trase karavanskih putova koje su Dubrovniku bile neophodne za trgovinu sa zaleđem. Tek za francuske uprave početkom 19. st. grade se novi putovi, dobrim dijelom po trasama starih prapovijesnih i antičkih komunikacija.

ELAFITI

Elafitski otoci predstavljaju skupinu južnodalmatinskog otočja od kojih se veličinom i značajem izdvajaju Šipan, Lopud i Koločep. Pojedinačni nazivi za ove otoke javljaju se tek u srednjem vijeku, a do tada su otoci bili poznati isključivo pod nazivom *Elaphites*, kako ih je nazivao Plinije Stariji u 1. st.⁷ Dubrovčani vjerojatno posjeduju ove otoke od samih početaka, a najkasnije od 9. st. te oni zajedno s Astarejom predstavljaju najstariji izvangradski dubrovački teritorij.⁸ Sve dosadašnje spoznaje o naseljenosti ovih otoka u antičkom razdoblju temelje se na pojedinačnim nalazima i toponimskim pokazateljima,⁹ a arheološka istraživanja provedena su samo na lokalitetu Igallo u Donjem Čelu na Koločepu.¹⁰ Tragovi ranog kršćanstva prepoznaju se kroz predromaničke ili rano-romaničke adaptacije izvornih ranokršćanskih crkava te pojedinačne nalaze kamenog namještaja i dekoracije.¹¹

prirode u Dubrovniku. Do danas je većinom izostala cjelovita obrada i objava rezultata ovih istraživanja, a kao primjer ističemo ranokršćanske lokalitete u Polačama na Mljetu, gdje je brojna pokretna građa ostala do danas nepoznata javnosti, pa tako i pronađeni ulomci kamenog namještaja i arhitektonske plastike.

⁴ Kisić 1988; Ničetić 1996, 29–106; Vrsalović 2011, 230, 231.

⁵ Lučić 1986, 18; Imamović 1988, 125.

⁶ Bojanovski 1973; Imamović 1988, 121–123; Bojanovski 1992, 168.

⁷ Skok 1950, 229, 234–236.

⁸ Lučić 1968, 109–113; Lučić 1976, 44–50.

⁹ Fisković 1970, 5, 6; Cambi 1988; Šarić 1988; Žile 2003, 18–21; Tomas – Zeman 2017, 11–34.

¹⁰ Vidi f. 36 i Knežević – Mirnik 1980; Mirnik 2011; Tomas – Zeman 2017, 23–25.

¹¹ O predromaničkim adaptacijama ranokršćanskih crkava na dubrovačkom području vidi Fisković 1988; Fisković 2001.

Na otoku Šipanu za sada su kao izvorno ranokršćanske prepoznate crkva sv. Mihajla nad Morem iz 7./8. st. na južnoj obali otoka te crkva Male Gospe iz 5./6. st. na položaju Biskupovo u sklopu renesansnog ljetnikovca dubrovačkog nadbiskupa L. Beccadellija.¹² Arhitektonske ostatke izvornih gradnji prate i kameni ulomci namještaja i dekoracije, a kod Male Gospe su pronađeni i grobovi na temelju kojih se može pretpostaviti njena prvotna grobišna funkcija.¹³ U crkvi sv. Barbare zapadno od naselja Suđurađ, a prema kojoj se okolni predio naziva Sutvara, čuva se cjelovito sačuvana ranokršćanska oltarna menza.¹⁴ Prilikom istraživanja predromaničke crkve sv. Mihajla u sklopu benediktinskog samostana u Pakljenoj, otkriveni su dijelovi ranokršćanskog kamenog namještaja (mramorni pilastri oltarne ograde i menza).¹⁵ Brojni sakralni toponimi upućuju na moguće starije slojeve postojećih crkava – naselje Suđurađ sa crkvom sv. Đurđa, brdo Sutulija (Sutilija)¹⁶ te Suspasa sa crkvom sv. Spasa južno od Luke Šipanske.¹⁷ Na zapadnom dijelu otoka sačuvan je toponim Supokrač prema nekadašnjoj crkvi sv. Pankracija.¹⁸

Prvi ranokršćanski nalazi s otoka Lopuda poznati su od 1929. g. kad je prilikom rušenja ostataka crkve Gospe od Napuča u središtu naselja otkrivena grobnica tipa *a pozzetto* u kojoj su priloženi relikvijar, dva ranokršćanska pilastra te keramička lampica.¹⁹ Relikvijar se, prema tehnici i kvaliteti izrade, ukrasnim motivima te sačuvanom natpisu u formi zaziva donatora, svrstava među najvrijednije sačuvane predmete umjetničkog obrta merovinškog doba iz 7./8. st. na istočnoj jadranskoj obali.²⁰ Pod nepoznatim okolnostima na Lopudu su pronađena još četiri relikvijara – jedna kvadratna i tri elipsoidne kutijice, koji se prema stilskim karakteristikama datiraju u 5./6. st.²¹

Crkva sv. Ilije nalazi se na predjelu Sutiona (ili Sutionik)²² na terasastim padinama u južnom dijelu uvale, a lokalna tradicija i arhivski izvori bilježe je kao najstariju otočku župnu maticu s

¹² Fisković 1970, 8–14; arheološka istraživanja crkve Male Gospe izvršena su 1969. g. pod vodstvom I. Fiskovića (Fisković 1970, 14–20).

¹³ Na susjednom zemljištu prilikom obrade zemlje naišlo se na dvadesetak, prema opisu, kasnoantičkih grobova (Fisković 1970, 15, 16).

¹⁴ Puhiera 1956, 232 i Fisković 2001, 415. U svom opisu Puhiera navodi da je u apsidi iza sadašnjeg masivnog zidanog oltara sačuvan stup – nekadašnji nosač oltarne menze, no istu ne spominje.

¹⁵ Istraživanja je vodio 1968. g. I. Fisković (Fisković 1970, 21–25). O predromaničkoj crkvi detaljno sa svom starijom literaturom vidi Marasović 2013, 211–215.

¹⁶ Puhiera 1956, 237; Fisković 1970, 8. Na Šipanu je sačuvan još jedan toponim Sutulija koji se odnosi na naselje sjeverno od crkve sv. Duha.

¹⁷ Prema P. Šimunoviću, toponimi poput Suspasa i Sutandrije predstavljaju hibridna imena koja oponašaju stari imenski uzorak i samim time su mlađeg postanka (Šimunović 1996, 49, f. 38; Putanec 1963, 154, 155).

¹⁸ Puhiera 1956, 237; Lučić 1968, 100; Skok 1950, 237.

¹⁹ Detaljno o nalazu: Novak 1940 i Beritić 2001; vidi također Lisičar 1931, 56; Karaman 1942, 89–92; Fisković 1980, 241, 242; Marasović 1997, 12, 13; Lupis 1996, 72–73; Milošević 2000, 126–128; Delonga 2000, 235; Lupis 2009; Tomas – Zeman 2017, 32, 73. Prema do sada poznatim okolnostima nalaza, relikvijar, lampica (koja je odmah nakon pronalaska izgubljena) te pilastri, priloženi su zatečenom ukopu dva pokojnika, a grobnica do pronalaska nikad nije otvarana. Dva pilastra izvorno potječu od ranokršćanske oltarne ograde te su ovdje sekundarno upotrijebljeni.

²⁰ Većina autora prihvaća dataciju u 8. st., raniju dataciju u 6. – poč. 7. st. predlaže Lupis 2009, 477.

²¹ Ova druga grupa relikvijara popisana je u inventaru Župne zbirke bez navedenih okolnosti nalaza. Sigurno je da nisu pronađeni u *a pozzetto* grobnici, gdje se izričito navodi samo jedan relikvijar. Ovu grupu prvi spominje s kratkim opisom Fisković 1980, 242; zatim Lupis 1996; Beritić 2001, 171; opsežnije o drugoj grupi Lupis 2009.

²² Toponimi navodno potječu od crkve sv. Jone, no o tome nema nikakve arhivske ni materijalne potvrde (Lisičar 1931, 59).

grobljem.²³ Arheološkim istraživanjem utvrđeno je da je predromanička crkva sagrađena nad ostacima kasnoantičke arhitekture.²⁴ Među ulomcima ranokršćanskog kamenog namještaja ističe se mramorni plutej s alegorijskim prikazom berbe i beračima grožđa²⁵ koji visokom razinom izvedbe i ikonografijom spada među najljepša ostvarenja ranokršćanske umjetnosti pronađena na ovom prostoru. U funkciji kamenog popločenja predromaničke crkve pronađen je dio sarkofaga s vrlo rijetkim natpisom na grčkom jeziku – epitafom sirijskog kršćanina Izaka iz 452. god., koji prema načinu datiranja i samom sadržaju natpisa predstavlja jedan od najvažnijih nalaza naše ranokršćanske epigrafije.²⁶

Druga lopudska crkva u kojoj su također pronađeni ranokršćanski nalazi je crkva sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu iznad lopudske uvale, jedna od najbolje izvorno sačuvanih predromaničkih crkava na dubrovačkom području.²⁷ S ovog strateškog položaja, na kojem je izvjesno i postojanje ilirskog gradinskog naselja, kontrolira se cijela uvala i kopnene komunikacije prema istočnoj strani otoka.²⁸ Prilikom istraživanja pronađeni su i rimski nalazi pretkršćanskog razdoblja,²⁹ a od nalaza ranokršćanskog porijekla³⁰ izdvajaju se mramorni stup s reljefno istaknutim križem, ostaci oltarne menze i ograde, impostni kapiteli s križevima, od kojih su na jednom prikazane dvije golubice između križa.³¹ Sjeverno od naselja je predio Sutmiho, nazvan prema crkvi sv. Mihajla,³² u župnoj zbirci čuva se još nekoliko ranokršćanskih ulomaka nepoznatog porijekla, a u pročelje kapelice sv. Magdalene kod župne crkve Gospe od Šunja, uzidan je jedan kasnoantički kapitel prerađen u škropionicu.³³

²³ Najraniji spomen crkve je u 13. st., a groblje oko crkve se spominje do početka 17. st. U drugoj pol. 18. st. crkva je u ruševnom stanju i izvan kulta (Lisičar 1931, 17, 61; Tomas – Zeman 2017, 33, 80–88). Detaljno sa svom starijom literaturom vidi Marasović 2013, 224–229.

²⁴ Zaštitne radove tijekom 70-ih god. 20. st. vodio je Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku (voditelj D. Beritić), ali su se radovi fokusirali isključivo na zaštitu i obnovu crkve. Osim nedovoljno definirane kasnoantičke arhitekture, otkriveni su i grobovi iz različitih faza. Prema podacima lokalnog stanovništva, groblje se širilo padinama sjeverno od crkve prema moru te je novom izgradnjom navodno uništeno više zidanih grobnica s bogatim prilozima s kojima je možda povezana spomenuta grupa od četiri relikvijara.

²⁵ Fisković 1980, 241, 242. Autor objavljuje tri ulomka ove ploče s prikazom jednog berača u donjem lijevom uglu. U foto arhivu Konzervatorskog odjela sačuvana je terenska fotografija sa spojenim ulomcima pluteja, no rekonstrukciji je bez donjeg lijevog dodan gornji desni ugao ploče s prikazom drugog berača grožđa. Ovaj je ulomak pod nepoznatim okolnostima izdvojen iz cjeline i pohranjen u Dubrovačkim muzejima te je nužno njihovo objedinjavanje i cjelovita stručna obrada.

²⁶ Basić – Zeman 2018.

²⁷ O crkvi sa starijom literaturom vidi Marasović 2013, 230–234; Tomas – Zeman 2017, 67–72; o prvom spomenu crkve 1281. g. vidi kod Lisičar 1931, 85. U 15. st. crkva postaje sjedište istoimene bratovštine, a u 17. st. ovdje je sagrađen samostan benediktinki (Tomas – Zeman 2017, 68).

²⁸ Šarić 1988, 112; Perkić 2018, 128, 129.

²⁹ Crkvu je istraživao 70-ih god. 20. st. Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode (voditelj D. Beritić). Mitraički reljef pronađen je kao dio konstrukcije ranosrednjovjekovnog groba pred zapadnom fasadom predromaničke crkve, a u blizini još jedan ulomak antičkog sarkofaga. Prilikom istraživanja obližnje predromaničke crkve sv. Nikole Grčkog, pronađena je nadgrobna stela ugrađena u zid cisterne (Šarić 1988).

³⁰ S obzirom da se na natpisu relikvijara iz grobnice ispod Gospe od Napuča zaziva sv. Ivan Krstitelj, neki autori su prihvatili mišljenje da relikvijar izvorno potječe iz crkve sv. Ivana te su pilastri iz grobnice u popisu Župne zbirke pogrešno zavedeni kao nalazi pronađeni kod sv. Ivana.

³¹ Lisičar 1931, 12, sl. 13; Fisković 1980, 241, 243, sl. 35; Tomas – Zeman 2017, 70–72.

³² Minimalne ostatke crkve (dio polukružne apside) okvirno datirane u ranoromaničko razdoblje, istražio je 1975. g. tadašnji Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku.

³³ Fisković 1980, 241.

Na zapadnom izdanku brda Polačica, koje dominira lopudskom lukom, nalaze se ostaci utvrde Sutvrač ili Kaštio, a sagradili su je Lopuđani za obranu od gusara u 16. st. uz već postojeću crkvu sv. Kuzme i Damjana po kojoj je čitav položaj dobio ime.³⁴ Prapovijesni i antički površinski nalazi, kao i višeslojnost sačuvanih zidanih struktura, svjedoče o kontinuitetu korištenja utvrde od kasnoantičkog razdoblja, što su potvrdila i arheološka istraživanja.³⁵ Sutvrač predstavlja jedan od važnijih otočkih strateških položaja s kojega se kontrolira čitav Koločepski i Mljetski kanal, a vizualna komunikacija ostvaruje sa svim ključnim obrambenim položajima na kopnu, između ostalih i s utvrdom na Vračevu (Bračevu) brdu iznad Trstenog s kojom je bila sastavni dio Justinijanovog limesa.

O tragovima postojanja jednog značajnijeg stambeno-gospodarskog imanja na otoku Koločepu, koje je moralo pripadati nekom imućnom vlasniku, svjedoče ostaci jednog većeg gospodarskog objekta u južnom dijelu uvale Donjeg Čela na položaju Igalo,³⁶ kao i slučajni nalazi ulomaka uvoznih mramornih sarkofaga 2. i 3. st.³⁷ Intenzivno korištenje ove uvale kao sidrišta i luke u rimskom razdoblju potvrđeno je i nalazima u podmorju.³⁸ Prilikom istraživanja skupine predromaničkih crkava na Koločepu³⁹ pronađeno je dosta mramornih ulomaka antičkog porijekla, često naknadno preklesanih za potrebe izrade predromaničke / ranoromaničke arhitektonske dekoracije i namještaja, a u crkvi sv. Frana i sv. Barbare pronađeni su i ulomci mramornih ranokršćanskih pluteja.⁴⁰

DUBROVAČKO PRIMORJE

Dubrovačko primorje predstavlja priobalni pojas od neumskog zaleđa i poluotoka Pelješca do Dubrovnika. U rimsko doba veći dio ovog područja bio je u sastavu naronitanskog agera, a u srednjem vijeku kneževine Zahumlje koja je na istoku graničila s Travunijom. Ovaj teritorij (od Stona na zapadu do Obrova u dubrovačkom Zatonu na istoku) Dubrovčani stječu 1399. g. i nazivaju ga Primorjem ili *Terre Nove*.⁴¹

U zapadnom dijelu Primorja pruža se usko krško polje s naseljima Imotica, Topolo, Stupa i Ošlje, dobro povezanim s morem preko uvale Bistrina. Južnom stranom polja prolazi povijesna

³⁴ Prvi prikaz utvrde vidi kod Beritić 1961, 605, 606; detaljni povijesni pregled sa starijom literaturom vidi kod Tolja *et al.* 2015–2016.

³⁵ U sklopu projekta obnove utvrde provedena su arheološka i konzervatorska istraživanja (voditelj Z. Tolja, dia, Arhita d.o.o. u suradnji s Arheo Plan d.o.o.); vidi također Tomas – Zeman 2017, 15, 16; Perkić 2018, 128.

³⁶ Zaštitna arheološka istraživanja 1969. g. vodili su B. Knežević i I. Mirnik (Knežević – Mirnik 1980; Mirnik 2011); vidi također Zaninović 1988, 97; Žile 2003, 19, 20; Tomas – Zeman 2017, 23–25.

³⁷ Cambi 1988.

³⁸ Zaninović 1988, 97. Ovo potvrđuju i nedavna arheološka istraživanja 2018. g. Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru (voditeljica I. Radić-Rossi).

³⁹ Lisičar 1932. Crkve sv. Srđa, sv. Barbare i sv. Frana istraživao je 70-ih god. 20. st. Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode (Menalo 2003, 24–27; Žile 2003, 45–67, 96–104), a krajem 90-ih crkve sv. Nikole i sv. Mihajla Konzervatorski odjel u Dubrovniku (Žile 2003, 75–95, 105–114; Peković 2008, 9–39; 84–105). Vidi također Marasović 2013, 248–278.

⁴⁰ Dijelovi antičkih sarkofaga koji su poslužili za izradu oltarne ograde crkve sv. Mihajla (Milošević – Peković 2000; Žile 2003, 47, 50, 59, 62; Peković 2008, 86–97) pronađeni su u više crkava i raspršeni su po čitavom otoku te u tom smislu mjesta pronalaska pojedinih ulomaka bez sustavnih istraživanja nisu pouzdan parametar za ubikaciju ranokršćanske crkve ili crkava kojih je sigurno bilo na otoku.

⁴¹ Lučić 1969, 99, 105.

komunikacija kao jedna od prirodnih poveznica sa dolinom Neretve uz koju se nižu brojni antički lokaliteti od kojih ističemo Neljet grad kod Topolog, Nožanj grad i crkva sv. Petra između Stupe i Ošlja,⁴² Bijela lokva s ostacima tzv. Rotonde, osmerokonhne crkve u Ošljem⁴³ te Smokovljani.⁴⁴ U funkciji zaštite naselja i komunikacija ističu se utvrđeni položaji Veliki Lukovac između Topolog i Imotice, Gradac iznad Ošljeg te Sutvid iznad Smokovljana.⁴⁵ Crkva sv. Vida u Smokovljanima spominje se u dokumentu vezanom uz podjelu zemljišta nakon dubrovačkog stjecanja Primorja 1399. g. u popisu tada zatečenih crkava u Primorju, što je važna povijesna potvrda njihovog postojanja u to doba.⁴⁶

Selo Čepikuće nalazi se na strateški važnom prometnom pravcu, odnosno prirodnoj komunikaciji koja povezuje ovaj dio primorja sa zaleđem te je na širem području kao i u okolišu župne crkve sv. Martina evidentirano dosta antičkih nalaza.⁴⁷ Na crkvi se uočavaju dvije osnovne građevinske faze – izvorna ranokršćanska građevina s ranoromaničkim adaptacijama koja je, proširenjem crkve prema zapadu u 19. st., postala njenim svetištem.⁴⁸ U provedenim arheološkim istraživanjima definiran je pretpostavljeni tlocrt izvorne ranokršćanske crkve, jednobrodne građevine s izvana trapezastom, iznutra potkovičastom apsidom⁴⁹ uz čiji je unutarjni zid sačuvana klupa za svećenstvo. Uz vanjski sjeverni zid apside otkrivena je presvođena grobnica s dva ležaja.⁵⁰ Crkva se prema oblikovanju datira u 6. st. te joj se pretpostavlja kongregacijska uloga.⁵¹

Naselje Slano smješteno je u dnu dobro zaštićene i prostrane uvale na strateški važnom položaju stanice plovnog puta Koločepskim kanalom i sjecištu svih kopnenih putova koji prolaze kroz Dubrovačko primorje, a najvažnija je bila veza sa zaleđem, odnosno priključak na magistralni pravac *Narona – Leusinium – Scodra* preko tzv. Slanske ceste – prirodnog klanca Kučalin dola i Zavale do Popovog polja u Hercegovini. Sve ove prilaze uvali, kao i plovni put, štitili su strateški položaji Gradina ili Gradac, Oštri gradac, Orsula te Gradac u podnožju Bijelog brda.⁵² Jezgra rimskog naselja i ranokršćanskog kompleksa nalazi se na mjestu današnjeg Franjevačkog samostana sa crkvom sv. Jeronima i njegove bliže okolice. Početkom 20. st. sjeverno od samostana slučajno je otkrivena ranokršćanska nekropola datirana natpisom sa sarkofaga svećenika Anastazija pokopanog 462. godine.⁵³ U istraživanjima poduzetima u arealu samostana i sjeverozapadno od njega, utvrđeno je da ranokršćanski sakralni kompleks, nekropola iz 5. st. te osmerokutna krstionica sa

⁴² Vuletić-Vukasović 1888, 28; Patsch 2006, 170, 177, 178; manja istraživanja na Neljet gradu izvršio je Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode (Beritić 1986, 415, 416).

⁴³ Istraživanja su provedena 1956. g. (voditelj T. Marasović) i 1967. od Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku (voditelj D. Beritić). Detaljno o crkvi sa starijom literaturom vidi kod Marasović 2013, 61–64.

⁴⁴ Od nalaza izdvaja se rimski nadgrobni natpis (CIL III 1761) (Patsch 2006, 177; Lučić 1968, 19; Beritić 1986, 422).

⁴⁵ Istraživanje utvrde Gradac proveo je 2015. g. Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru (voditeljica J. Baraka Perica) (vidi Baraka Perica – Grbić 2019). Vidi također Perkić 2018, 118, 123–125.

⁴⁶ Lučić 1969, 181.

⁴⁷ Patsch 2006, 178; Beritić 1986, 425.

⁴⁸ Fisković 2001, 405, 413.

⁴⁹ U zaštitnim radovima 2004. g., koje je vodio Konzervatorski odjel u Dubrovniku, istraženo je samo svetište, a daljnje istraživanje okoliša crkve većim dijelom onemogućuje okolno groblje.

⁵⁰ Grobnica je pronađena devastirana s probijenim svodom te naknadno upotrijebljena za masovni ukop pokojnika umrlih od kuge u 17. st.

⁵¹ Fisković 2001, 405, 413; Chevalier 1995a, Pl. LXVII, 2.

⁵² Beritić 1986, 430, 431; Perkić 2018, 69–72.

⁵³ Tada su otkrivena četiri sarkofaga i dvije zidane grobnice u ograđenom grobišnom prostoru (Bulić 1901).

četverolisnim krsnim zdencem čine dio većeg građevinskog kompleksa s više faza izgradnje od 1. do 7. st., zaštićenog obrambenim zidom.⁵⁴ Iz kasnoantičke faze lokaliteta, osim ranije otkrivenih ukopa u sarkofazima, utvrđeni su i obični ukopi u amforama, pod tegulama, obloženi kamenim pločama te zidane grobnice. Od pokretnih nalaza ističemo ulomke kamenog namještaja,⁵⁵ prema istraživačima, još neotkrivene ranokršćanske crkve. Do sada je izneseno nekoliko prijedloga iščitavanja tlocrta ranokršćanske crkve u sklopu istraženih struktura,⁵⁶ no do konačne obrade cjelokupne pokretne i nepokretne građe ovo pitanje za sada moramo ostaviti otvorenim. Po pitanju naslovnika ranokršćanske crkve, ukazujemo na spomenuti dokument o podjeli zemlje u Primorju iz 1399. g. u kojem se u Slanom navodi samo jedna crkva posvećena sv. Mariji.⁵⁷ Uz brojne antičke lokalitete evidentirane na području slanske uvale (Nereza, Kovačev brijeg, Orsula, Grgurići, Na podima, Gradina itd.) iz kasnoantičkog razdoblja izdvajaju se ostaci presvođene grobnice na položaju Kosmatovica na istočnoj strani slanske uvale, oko 750 m južno od antičkog kompleksa i Franjevačkog samostana, a koja se može povezati s tragovima manjega građevinskog sklopa na obližnjem rtu Grobište.⁵⁸ U novije vrijeme otkrivena je još jedna kasnoantička nekropola oko 200 m istočno od samostana na položaju Kneževog dvora.⁵⁹ U Grgurićima je u južno pročelje crkve sv. Roka (nekadašnjih Vrača, odnosno Kuzme i Damjana) iz 17. st., uzidan kameni ulomak s ranokršćanskim križem.⁶⁰

Obala istočno od Slanog zbog konfiguracije terena puno je bolje prometno povezana morem, a uvale naselja Brsečine, Trstenog i Orašca najbrža su poveznica Elafita s kopnom.⁶¹ Na području Trstenog evidentiran je ranokršćanski impostni kapitel⁶² iz crkve sv. Vida i Modesta te ulomak ranokršćanskog pilastra ukrašenog motivom vinove loze iz crkve sv. Kuzme i Damjana, prvog zaštitnika mjesta i najstarije poznate crkve u Trstenom,⁶³ čiji se ostaci pretpostavljaju u sklopu kasnoantičke utvrde na Vračevom (Bračevom) brdu između Trstenog i Orašca,⁶⁴ jednog od najznačajnijih kopnenih strateških položaja na dubrovačkom području.⁶⁵ I za samu crkvu sv. Vida i Modesta koja potječe iz 17./18. st. smatra se da je sagrađena nad ili u blizini nekih ranijih arheoloških ostataka.⁶⁶

⁵⁴ Istraživanja je 1974. g. proveo tadašnji Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku (voditelj I. Pušić); u sklopu obnove samostana i crkve od 1986. do 1987. i 1990. g. Konzervatorski odjel u Dubrovniku (voditelj I. Žile) (Žile 1989; Žile 2001); revizijska istraživanja sjeverozapadnog dijela lokaliteta provela je tvrtka Arheo Plan d.o.o. od 2007. do 2009. g. (Mucić-Galinović 2008). O lokalitetu vidi također Fisković 1980, 242, 243; Zaninović 1994, 142; Chevalier 1995a, 163; Vučić 2012, 94, 149–151, 238, 239; Peković – Babić 2016, 167–169.

⁵⁵ Kamene ulomke spominje Žile 2001, 79, bilj. 19, a cjelovito obrađuje Vučić 2012, 238, 239.

⁵⁶ Vučić 2012, 150 i Peković – Babić 2016, 167, 168.

⁵⁷ Lučić 1969, 181. V. Vuletić-Vukasović, opisujući natpis iz 14. st. na pročelju samostanske crkve sv. Vlahu, istu naziva Velom Gospom (Vuletić-Vukasović 1882, 23).

⁵⁸ Grobnica je istražena i konzervirana 1976. g. od strane tadašnjeg Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku (Beritić 1986, 434, 435; Žile 2003, 25, 26; o Grobištu vidi Perkić 2009, 329).

⁵⁹ Arheološka istraživanja provela je 2017. g. tvrtka Arheo Plan d.o.o. (voditelj D. Kristović) u sklopu obnove Kneževa dvora, a radi se o običnim grobnim ukopima s različito izvedenim pokrovom od tegula i imbreksa.

⁶⁰ Fisković 1999–2000, 247.

⁶¹ Vrsalović 2011, 231.

⁶² Fisković 1980, 244; Lučić 1986, 20; Žile 2003, 26; Vučić 2012, 317.

⁶³ Lučić 1969, 181.

⁶⁴ Vuletić-Vukasović 1897, 161, 162; Miljas 1934, 3, 9; Laptalo 2006, 224; Baburica 1975, 6.

⁶⁵ Terenskim pregledom potvrđeni su ostaci kasnoantičke utvrde, a za ubikaciju crkve nužna su istraživanja.

⁶⁶ U zapadno pročelje ugrađen je ulomak rimskog nadgrobno natpisa iz 1./2. st. (CIL III 8417) (Vuletić-Vukasović 1887, 123; Lučić 1986, 19), a prilikom sanacije krovništva crkve i potpornog zida groblja, pronađene su tegule.

Na širem području Orašca arhivski izvori i lokalna tradicija bilježe veći broj starijih crkava koje su ovdje postojale puno prije uspostave dubrovačke vlasti, a s izuzetkom sv. Đurđa, većinom im se izgubio svaki trag – crkva sv. Pavla na predjelu Doline (Sut Pavao, Supavo, Supavli),⁶⁷ sv. Tekle na Diklinoj glavici⁶⁸ te sv. Andrije na Obrovu iz koje potječe kameni ulomak ranokršćanskog porijekla s motivom križa i uklesanim ranosrednjovjekovnim natpisom, naknadno uzidanim u zapadno pročelje obližnje crkve sv. Nikole biskupa.⁶⁹

Na važnoj kopnenoj komunikaciji koja je povezivala zaleđe s obalom iz smjera Huma preko Osojnika pa prema Rijeci dubrovačkoj, nalazi se Petrovo Selo, nekadašnje Kurilo u kojem je zasvjedočeno štovanje jednog od najstarijih dubrovačkih kultova - grupe svetaca sv. Nereja, Anhileja i Pankracija.⁷⁰ Na gotovo neistraženom području Rijeke dubrovačke i Šumeta tek rijetki nalazi upućuju na postojanje ranokršćanskih crkava na jednom od položaja benediktinske crkve sv. Marije u Rožatu (mramorni stup s antičkom profilacijom), sv. Duha u Komolcu (ulomak ranokršćanskog pilastra preklesan u škropionicu), sv. Stjepana u Sustjepanu,⁷¹ sv. Kuzme i Damjana i sv. Martina u Šumetu, a na granici sa Župom crkva sv. Vida (Sutvid).⁷²

ŠIRE PODRUČJE GRADA DUBROVNIKA

Nekadašnje prigradsko područje zapadno od stare gradske jezgre Dubrovnika s poluotokom Lapadom, lapadskom i gruškom uvalom, pripadalo je jednoj od najstarijih izvangradskih župa Gruž⁷³ s prvobitnom matičnom crkvom sv. Pankracija, na koju ukazuje toponim Supokrač.⁷⁴ Od brojnih, danas većinom nestalih crkava ove župe, ističemo sv. Kuzmu i Damjana na Kantafigu, sv. Fosku (Suposka) i sv. Gimana (Geminian) u Gružu, sv. Ivana, sv. Mariju Mandaljenu i sv. Martina u lapadskoj uvali prema crkvi nazvanoj Sumratin te sv. Petku na brdu Velika Petka (Sut Petka).⁷⁵ Iako ni za jednu od ovih crkava nemamo sigurne potvrde o vremenu izgradnje, pogotovo ne prije ranog srednjeg vijeka,⁷⁶ treba naglasiti kontinuitet naseljenosti koji se ovdje prati od rimskog razdoblja i potkrijepljen je brojnim romanskim toponimima, posebno na području uvale Lapad.⁷⁷ Od gruške i lapadske uvale prema istoku vodi povijesna komunikacija u podnožju gradinskih položaja Montovjerne, Ilijine glavice i Gradca, a njegovu trasu potvrđuju najstarije prigradske sakralne građevine, kompleks „Tri crkve“ i sv. Andrija te pojedinač-

⁶⁷ Baburica 1975, 8.

⁶⁸ Baburica 1975, 7. Vuletić-Vukasović pored crkve spominje i grobnicu (Vuletić-Vukasović 1987, 161).

⁶⁹ Baburica 1975, 8, 12; Žile 2003, 26.

⁷⁰ Lučić 1986, 20; Lučić 1969, 180. Ostaci crkve sačuvani su oko 200 m sjeverno od današnjeg naselja na lokalitetu zvanom Pongracijino, a na padinama brda evidentirano je dosta antičkih ulomaka keramike i crijeva.

⁷¹ O mramornom stupu iz sv. Marije u Rožatu vidi Žile 1995, 148, sl. 7, 149, 154, 155. U zid crkve sv. Duha u Komolcu ugrađen je ulomak ranokršćanskog pilastra kojeg autor tumači kao ulomak predromaničke grede (Žile 1995, 152, sl. 15). Ranije slojeve crkve sv. Stjepana u Sustjepanu pretpostavlja I. Fisković (Fisković 2001, 415, bilj. 61).

⁷² Pored sv. Kuzme i Damjana pronađen je rimski nadgrobni natpis (Lučić 1968, 541); ostaci sv. Vida porušeni su izgradnjom željeznice poč. 20. st.

⁷³ Detaljan povijesni prikaz župe sa sakralnim objektima vidi kod Bradarić 2001.

⁷⁴ Putanec 1963, 143, bilj. 80.

⁷⁵ Lučić 1970, 20; Adamović 1903, 27; Bradarić 2001, 118.

⁷⁶ Bradarić 2001, 117, 118.

⁷⁷ U sjevernom dijelu lapadske uvale slučajno su otkriveni ostaci manjeg antičkog građevnog sklopa, prema nalazima datiranog u period od 1. do 3. st. (Žile 1997, 112, 113; Žile 2003, 17; Šarić 2010).

ni arheološki nalazi.⁷⁸ Nepravilnosti trase ovog puta kojoj se prilagođava kasnija planirana izgradnja zapadnog predgrađa Pila s pravilnim rasterom parcela i ulica, dokaz su njegove velike starosti i dugotrajne upotrebe.⁷⁹

RANOKRŠĆANSKI NALAZI NA PODRUČJU STARE GRADSKE JEZGRE

Jedina, za sada sigurno potvrđena ranokršćanska crkva unutar stare gradske jezgre je crkva Preobraženja Kristovog (*Transfiguratio Domini*) lokalnog naziva Sigurata⁸⁰ čijim je istraživanjem utvrđena predromanička / ranoromanička adaptacija izvorne ranokršćanske jednobrodne građevine s pravokutnom apsidom, a okvirno je datirana u 6. – 8. st. Nalaze arhitekture upotpunjuju pronađeni ulomci kamene plastike – stupić bifore s impostnim kapitelom, ulomak nadvratnika s tri isklesana križa i mramornog stupa.⁸¹ Lokalitetu se pripisuje i nalaz ulomka sarkofaga iz kapitula obližnjeg Franjevačkog samostana.⁸² Crkva je sagrađena na Prijekom koji je u procesu urbanizacije zadnji uključen u prostor grada i zaokružen gradskim bedemom potkraj 13. st., a da je postojala prije planirane izgradnje, iščitava se u nepravilnostima urbane matrice ovog dijela grada koja se morala prilagoditi postojećem sakralnom sklopu.⁸³

S područja starijeg, južnog dijela grada potječe više ranokršćanskih ulomaka – dva pilastra s križevima raširenih krakova u Ul. kneza Hrvaša⁸⁴ i reljef s motivom tzv. malteškog križa u Ul. Ivana Rabljanina,⁸⁵ nalazi kapitela u Ul. od Kaštela⁸⁶ te iz istraživanja samostanskog kompleksa sv. Andrije⁸⁷ i benediktinskog samostana sv. Marije od Kaštela.⁸⁸

Crkva sv. Stjepana u Pustijerni, koju spominje bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet kao crkvu u sredini grada u kojoj se čuvaju moći sv. Pankracija, razmatrana je i kao potencijalna ranokršćanska crkva⁸⁹ te su joj pripisivani ranokršćanski ulomci pohranjeni u njenom lapidariju.⁹⁰ Zadnja sustavna arheološka istraživanja utvrdila su da je izvorna crkva ranosrednjovjekovna jednobrodna građevina s izvana pravokutnom, a iznutra potkovičasto oblikovanom apsidom

⁷⁸ Sakralno-grobišni kompleks „Tri crkve“ na Boninovu sa crkvama sv. Đurđa, Apolinara i Klementa spominje se u 13. st. kao *Tres Basilicae* (Adamović 1903, 28; Lučić 1970, 21; o crkvi sv. Andrije sa starijom literaturom vidi Menalo 2011).

⁷⁹ Planić-Lončarić 1980, 117, 118; Menalo 2011, 162, 163.

⁸⁰ Detaljno o crkvi sa starijom literaturom vidi kod Peković – Žile 1999.

⁸¹ Peković – Žile 1999, 33–35, sl. 5, 6. 1, 6. 2, 8; Fisković 1999–2000, 248.

⁸² Fisković 1985, 487, 490; Peković – Žile 1999, 32, sl. 1.

⁸³ Fisković 1996, 60; Peković – Žile 1999, 5. Nastavak ove komunikacije trasira još nekoliko ranijih crkava u sjeveroistočnom dijelu grada (vidi Fisković 1994, 105).

⁸⁴ Fisković 1959, 56, sl. 6; Žile 1988, 179, 180, sl.13 i 15; Žile 2005, 463.

⁸⁵ Fisković 1959, 57, sl. 9.

⁸⁶ Beritić, D. 1962; Žile 1988, 183, sl. 22; Žile 2005, 463.

⁸⁷ Arheološka istraživanja vodio je Konzervatorski odjel u Dubrovniku (voditelj I. Žile) od 1989. do 1991. g. (Žile 1996, 281–287, 290, T. III. 2).

⁸⁸ Arheološka istraživanja provela je tvrtka Omega Engineering d.o.o. (voditelji B. Milošević i Ž. Peković) tijekom 2007./2008. g. (Milošević – Peković 2008).

⁸⁹ Fisković 1988, 202, sl. 7, 203.

⁹⁰ Radi se od dva impostna kapitela ukrašena reljefnim križevima te ulomku stupa, također ukrašenom reljefnim križem. Jedan impostni kapitel objavio je Fisković 1959, 55, 57, sl. 7 i 8; građa iz bivšeg lapidarija upitnog je porijekla s obzirom da su u njemu bili deponirani ulomci pronađeni na širem području grada.

iz kraja 8. ili poč. 9. st., što podupiru i pronađeni pokretni nalazi, ulomci kamenog namještaja i grobovi.⁹¹

Druga gradska crkva za koju se pretpostavljala ranokršćanska osnova u koju je interpolirana predromanička građevina s kriptom je crkva sv. Petra Velikog, sagrađena u jednom od tri najstarija gradska seksterija koji je po crkvi i dobio ime. Zbog položaja te raskošne opreme u vidu kamenog namještaja i arhitektonske dekoracije, mnogi autori je smatraju prvom dubrovačkom katedralom ili barem s tom ulogom u vrijeme izgradnje i stavljanja u funkciju nove romaničke katedrale sv. Marije.⁹² Otkriće kripte potaknulo je arheološka i konzervatorska istraživanja⁹³ te su pronađeni i nalazi koji prethode izgradnji reprezentativne predromaničke crkve – kasnoantički zidovi, ulomci oltarne mramorne menze te drugi pokretni nalazi koji ukazuju na još nedovoljno definirani kasnoantički i potencijalni ranokršćanski sloj.⁹⁴

Crkva uz koju se vezuje do sada najveći broj pojedinačnih nalaza ranokršćanskog porijekla je dubrovačka katedrala sv. Marije Velike ili Gospe Velike. Prilikom razlaganja starog oltara, 1913. g. otkrivena su dva korintska kapitela 5./6. st.,⁹⁵ prerađena u barokne konzole te veći ulomak mramornog stupa. Ovim nalazima je po dimenzijama i načinu obrade srodan kapitel pronađen u parku Gradac.⁹⁶ Arheološka istraživanja dubrovačke katedrale i Bunićeve poljane 80-ih godina 20. st. otkrila su, između brojnih drugih ostataka, još jednu raniju, do tada nepoznatu ranosrednjovjekovnu sakralnu građevinu – trobrodnu baziliku s memorijom / krstionicom te obrambeni zid koji je smatran najstarijom otkrivenom zidanom strukturom iz 5./6. st. Sve faze izgradnje katedralnog sklopa pratilo je i groblje te obimna pokretna građa s ulomcima kamene plastike, freskama, numizmatikom, keramičkim i drugim nalazima.⁹⁷ Najstarijoj fazi groblja pripadaju obični ukopi utvrđeni uz vanjske zidove svetišta trobrodne bazilike te ukopi uz memoriju koji se tipološki i kronološki mogu podijeliti u dva osnovna tipa – stariji zidani grobovi s pokrovom u obliku dvoslivnog krova od tegula i imbreksa, datirani od prve pol. 8. st. do kraja 9. st., te presvođene grobnice s bočnim ulazom iz 10./11. st., oblikovanjem srodne kasnoantičkim *a pozzetto* grobnicama.⁹⁸ Među brojnom kamenom građom pronađeni su i ranokršćanski ulomci – mali mramorni kapitel s dijelom stupića pronađen u zidanoj strukturi subselije, ulomak impostnog kapitela s reljefnim križem,⁹⁹ ulomak

⁹¹ Prema lokalnoj tradiciji jedna od najstarijih i najštovanijih crkava u gradu, koju spominju i povijesni izvori, vrlo rano je pobuđivala znanstveni interes pa su prva arheološka istraživanja organizirana već 1927. g. Sljedeća istraživanja poduzeo je Konzervatorski odjel u Dubrovniku 1997./1998. g. (voditelji Ž. Peković i I. Žile), a zadnja sustavna istraživanja 2011. g. (voditelji Ž. Peković i N. Topić). Više o crkvi sa starijom literaturom vidi kod Peković 2012.

⁹² Detaljno o crkvi sv. Petra sa svom starijom literaturom vidi kod Peković 2010.

⁹³ Istraživanja je od 1960. do 1981. g. u više kampanja proveo Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku u suradnji s više institucija. Rezultati istraživanja nisu objavljeni. Vidi također kod Peković 2010, 35, 44–56.

⁹⁴ Menalo 2003, 8–11.

⁹⁵ Fisković 1959, 53–55; Šiljeg 2007.

⁹⁶ Fisković 1959, 54, 55.

⁹⁷ Projekt sanacije i obnove vodio je Zavod za obnovu Dubrovnika, a sama istraživanja od 1981. do 1988. g. Institut za povijest umjetnosti iz Zagreba (voditelj J. Stošić) u suradnji s tadašnjim Zavodom za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku, Restauratorskim zavodom Hrvatske te brojnim drugim suradnicima. Preliminarni rezultati istraživanja te manji dio građe objavljeni su u radovima J. Stošića, I. Žile, I. Mirnika i I. Fiskovića, a kompletni pregled sa svom starijom literaturom vidi kod Zelić 2014.

⁹⁸ U arheološkim istraživanjima ispod Bunićeve poljane 2013. g. (tvrtka Arheo Plan d.o.o., voditeljica M. Kristović) datacija jednog od sačuvanih grobova s dvoslivnim krovom dobivena je C14 analizom (Kristović 2017, 56). Jedna od zidanih grobnica srodnih tipu *a pozzetto* istražena 80-ih god. datirana je bizantskim folisom u 10./11. st.

⁹⁹ Stošić 1988, 21, 22; Žile 1997, 115, kratki opisi s fotografijama vidi kod Žile 2005, 463.

pluteja s motivom riblje ljuske te naknadno preklesani mramorni ulomci imposta i kapitela. U istraživanjima su otkriveni i drugi nalazi antičkog porijekla – sanduci kasnoantičkih sarkofaga u sekundarnoj upotrebi, ulomak nadgrobne stele te razni drugi dijelovi arhitektonske plastike iskorišteni u gradnji zidova i grobnim konstrukcijama.¹⁰⁰ U neposrednom okruženju katedrale i u gradskoj luci pronađeno je ili sačuvano više dijelova stupova od sijenita koji po dimenzijama odgovaraju ranije spomenutim korintskim kapitelima¹⁰¹ te je izneseno i stajalište o tim nalazima kao prvotnoj opremi izvorno ranokršćanske bazilike iz 6. st., temeljito preuređene u predromaničkom razdoblju.¹⁰² Izvjestan broj nalaza ranokršćanskog porijekla ukazuje i na mogućnost postojanja jedne veće ranokršćanske građevine na zapadnom prilazu grada, možda s grobišnom funkcijom.¹⁰³

Na otoku Lokrumu smještenom oko pola kilometra jugoistočno od grada, koji svojim položajem štiti dubrovačku luku, sve više nalaza potvrđuje naseljenost otoka i prije dolaska benediktinaca u 11. st. koji ovdje, prema starijim dubrovačkim kroničarima, zatiču jednu stariju redovničku zajednicu.¹⁰⁴ Rimsko razdoblje potvrđeno je nalazima dva nadgrobna natpisa, keramike i krovnog crijepa, a jedan ulomak ukrašen pleterom tumači se kao preklesani ranokršćanski plutej.¹⁰⁵

ŽUPA DUBROVAČKA

Područje Župe dubrovačke istočno od Dubrovnika obuhvaća široki zaljev sa prostranom plodnom udolinom u zaleđu, sa svih strana zaštićenom brdima. Župa je, kako za Epidaur u rimsko doba tako i za Dubrovnik u srednjem vijeku, bila od velikog prometnog, strateškog, ali i gospodarskog značaja. Stari naziv za Župu je *Brenum* od kojeg potječe i današnji naziv naselja Srebreno (*Subbrenum*).¹⁰⁶ Veći broj slavenskih toponima u gornjem dijelu Župe te romanskih u priobalju, svjedoči o smjeru i intenzitetu slavenskog doseljavanja. Nalazi rimskog razdoblja zabilježeni su na širem prostoru Župe, u Mandaljeni, Zagruđi, Barbari, Kosturu,¹⁰⁷ a najveća koncentracija je u obalnom dijelu, u Srebrenom ostaci naselja na Goričini iznad luke iz 4. st. pr. Kr. – 4. st. posl. Kr.,¹⁰⁸ u Mlinima ostaci rimskog građevinskog sklopa iz 3. – 4. st.¹⁰⁹ kod crkve sv. Ilara. Do ovih

¹⁰⁰ Žile 1997, 115; Žile 2005, 460.

¹⁰¹ Ničetić – Lupis 1994.

¹⁰² Fisković 2014, 71, 108, bilj. 3.

¹⁰³ Na to prvenstveno upućuju četiri stupa s uklesanim križevima u kući Ercegović na Pilama, a navodno je u vrtu iste kuće otkriven grob s tegulama (Fisković 1985, sl. 22, 490; Žile 1997, 116, 118; Žile 2005, 464, sl. 13); mramorni stupovi u perivoju Čingrija na Boninovu (Fisković 2014, 108, bilj. 3); ulomak mramornog stupa u vrtu ljetnikovca Doršner na Pilama; o mogućoj grobišnoj bazilici s predloženim naslovnikom sv. Lovra (prema tvrđavi Lovrijenac) vidi kod Fisković 1994, 109.

¹⁰⁴ Ostojić 1964, 421.

¹⁰⁵ Ničetić 2005, 248–250, sl. 4 i 5.

¹⁰⁶ Lučić 1962, 276.

¹⁰⁷ Dva rimska natpisa uzidana u zidove crkve sv. Mandaljene – nadgrobni natpis jednog rimskog vojnika (CIL III 8406) i posvetni natpis sa spomenom božice Dijane Laux (CIL III 8405) te lokaliteti Gruda u Zagruđi i Kostur sa crkvom sv. Mihajla (Žeravica *et al.* 2007, 39, 44).

¹⁰⁸ Lokalitet je istraživao 1971. g. Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku (voditeljica V. Dautova-Ruševljan) (Dautova-Ruševljan 1971; vidi također Žeravica *et al.* 2007, 12–17, 46, 47).

¹⁰⁹ Štuk 1910, 152; Štuk 1913, 59.

mjesto vodio je tzv. rimski put iz pravca zapada čiji su ostaci sačuvani na Dupcu.¹¹⁰ Od pojedinačnih nalaza izdvaja se ophodni križ kapljičastog tipa koji se čuva u crkvi sv. Nikole u Zakuli.¹¹¹

Ovim područjem dominiraju dva kasnoantička gradinska položaja – Veliki Gradac ili *Burnum*¹¹² na zapadnom i Spilan na istočnom kraju, koje stariji dubrovački kroničari navode kao refugije u koje se sklanjaju epidaurski biskup i izbjeglice iz Epidaura nakon njegove propasti početkom 7. st.¹¹³ Njihova glavna uloga bila je osiguravanje kopnenih komunikacija – na zapadu ceste preko prijevoja Ivanjica kao najbrže veze ovog dijela dubrovačkog priobalja sa zaleđem, ujedno prapovijesne i antičke komunikacije, u srednjem vijeku trase karavanskog puta, osiguravane nizom dubrovačkih utvrda. Na Velikom Gradcu najbolje su sačuvani ostaci prapovijesnog i kasnoantičkog bedema te cisterne, a naziru se i ostaci više antičkih objekata.¹¹⁴ Nalazi dva ulomka ranokršćanske oltarne ograde i ulomak stupa ukazuju na postojanje ranokršćanske crkve unutar areala utvrde.¹¹⁵

Spilan je smješten na drugom važnom strateškom položaju na istočnoj strani župskog zaljeva iznad naselja Plat s kojega se kontrolira područje prema zapadu s komunikacijom prema Velikom Gradcu te područje prema jugoistoku, odnosno širi prostor i zaleđe Epidaura s prilaznim putovima, uključujući i njegov priključak na glavni magistralni pravac. Arheološka istraživanja utvrdila su ostatke prapovijesnog i kasnoantičkog bedema, nekoliko objekata, cisterne te više grobova jednostavne grobne konstrukcije bez priloga.¹¹⁶ Kao i u slučaju Velikog Gradca, na temelju ulomaka pluteja ranokršćanske oltarne ograde i pilastra, ovdje se mogu pretpostaviti ostaci ranokršćanske crkve uz koju su se vršila i ukapanja.¹¹⁷

Uz spomenutu komunikaciju koja je povezivala navedene gradinske položaje, na granici između naselja Buići i Petrača nalazi se crkva sv. Đurđa, sagrađena uz izvor vode koji je po crkvi nazivan Suđurac, a okolni prostor te nekadašnje selo Suđurađ.¹¹⁸ Istraživanja su potvrdila povijesnu slojevitost lokaliteta,¹¹⁹ a u sklopu ranosrednjovjekovnog sloja, s grobljem iz 10. – 12. st., ističe se nalaz glagoljskog natpisa iz 11. st., urezan na ulomku tegule.¹²⁰ Na mogućnost postojanja izvorne ranokršćanske crkve na ovom lokalitetu, osim samog toponima, ukazuju i ostaci kasnoantičkih zidova pronađenih u istraživanjima te dva ulomka ranokršćanskog nadvratnika uzidanog u

¹¹⁰ Marović 1956, 16; Žeravica *et al.* 2007, 52.

¹¹¹ Lupis 1996. Autor ga datira u široki raspon od 6./7. do 10. st.

¹¹² Lučić 1962, 280; Lučić 1976, 12.

¹¹³ Marović 1956, 28.

¹¹⁴ Arheološko rekognosciranje proveo je I. Marović 1952. g. (Marović 1956, 16–18; vidi također Žeravica – Kovačević 2006, 467, 468; Žeravica *et al.* 2007, 62, 63).

¹¹⁵ Marović 1956, 14, sl. 3, 15, sl. 4.

¹¹⁶ Arheološka istraživanja izvršio je I. Marović 1952. i 1953. g. (Marović 1956, 18–28; vidi također Žeravica – Kovačević 2006, 467, 468; Žeravica *et al.* 2007, 40, 41).

¹¹⁷ Marović 1956, 23, 24, 27, sl. 13–15.

¹¹⁸ Lučić 1962, 279.

¹¹⁹ Prva arheološka istraživanja proveo je 2001. g. Arheološki muzej iz Dubrovnika (voditelj Z. Žeravica), a 2006./2007. g. zaštitna istraživanja tvrtka Arheo Plan d.o.o. provela je istraživanja na parcelama južno od crkve u sklopu radova na sanaciji zida (voditeljica M. Perkić). Više o rezultatima istraživanja vidi kod Žeravica *et al.* 2007, 32–37; Perkić 2008.

¹²⁰ O natpisu vidi kod Čunčić – Perkić 2009. Između čak sedam imena koliko ih ovaj natpis navodi, jedno od njih je samo ime lokaliteta Suđurađ koji ovdje dolazi u obliku Sutžer – uz objašnjenje koje se nudi u navedenom radu za ovakav oblik imena lokaliteta, upozoravamo i na mljetsku varijantu imena lokaliteta Suđurac kod Babinog Polja koji se u izvorima naziva Sutzore.

zapadno pročelje i ukrašenog s tri križa raširenih krakova.¹²¹ Osim Suđurđa, na području Župe sačuvana su još dva sakralna toponima – Sutlazar kod Grbavca u blizini Velikog Gradca, prema davno nestaloj crkvi sv. Lazara, te Suspas na brdu Trapit.¹²²

KONAVLE

Rimski grad Epidaur razvio se na mjestu ilirskog naselja, s povoljnim položajem na poluotoku i dobro zaštićenom lukom kao važnom stanicom plovnog puta na ovom dijelu jadranske obale. Iznimno slaba istraženost pretpostavljenog areala grada na poluotoku Ratu otežava sagledavanje njegovih osnovnih faza razvoja, a od do sada istraženih ili vidljivih arheoloških ostataka, vrlo je malo toga pripisano kasnoantičkom razdoblju. Uglavnom se radi o pojedinačnim nalazima, rijetkim tragovima arhitekture,¹²³ ostacima nekropole na Prijekom (hamosoriji i ukopi u amforama) te bedemu koji je izgleda ograđivao zapadni dio poluotoka (do mauzoleja Račić) reducirajući tako nekadašnji urbani prostor grada,¹²⁴ dok ostaci dijelom istraženog reprezentativnog sklopa na sjeverozapadnom kraju poluotoka svakako kronološki prethode tom razdoblju.¹²⁵ Problemom kršćanstva u Epidauru¹²⁶ bavio se i engleski arheolog Arthur Evans krajem 19. st. koji, opisujući dva nalaza prstena, naglašava kako oni zajedno sa zlatnikom cara Foke, povijesnim izvorima te legendom o sv. Hilarionu koju donosi sv. Jeronim, potvrđuju postojanje Epidaura još u 6. stoljeću.¹²⁷

U neposrednom okruženju grada, odnosno prigradskom prostoru, utvrđeno je više građevinskih sklopova stambeno-gospodarskog karaktera od kojih je arheološki istraživani samo onaj na poluotoku Sustjepanu na južnoj strani cavtatske luke. Radi se o složenom i vrlo izduženom sklopu koji prati konfiguraciju terena s 3 utvrđene građevinske faze, prema nalazima datirane od 1. do 6. st.¹²⁸ Osnovicu i najstariji dio sklopa čini objekt izduženog pravokutnog tlocrta s polukružnom apsidom na istoku i južnim bočnim prostorijama koji se u drugoj fazi nadograđuje prema zapadu, da bi konačno cjelokupni prostor u kasnoantičkom razdoblju poslužio kao groblje. Osim običnih ukopa, koji su datirani u 3. – 4. st., pronađeno je ukupno 14 grobnica tipa *a pozzetto* od kojih su sve bile ukopane unutar objekta, osim jedne u kojoj je, između ostalog, pronađena jedna zlatna naušnica i 12 komada Justinijanovog novca.¹²⁹ Prema drugom mišljenju, radi se o jednobrodnoj grobišnoj crkvi s polukružnom apsidom čemu bi u prilog govorio i sačuvani toponim Sustjepan.¹³⁰

¹²¹ Fisković 1961, 151. Prema načinu izvedbe križeva, nadvratnik bi mogao pripadati i ranosrednjovjekovnom razdoblju.

¹²² Lučić 1962, 280; Žeravica *et al.* 2007, 51.

¹²³ Galinović 2008, 668.

¹²⁴ Faber 1966, 28; Faber 1985, 97, 98. Ostaci bedema, osim na južnoj strani, uočavaju se i na sjevernoj strani poluotoka.

¹²⁵ Prva istraživanja na Ratu vidi kod Štuk 1908, 158–160; Štuk 1913, 58, 59. Istraživanja 80-ih godina 20. st. provodio je dubrovački Arheološki muzej (voditeljica R. Menalo), a od 2008. g. Muzeji i galerije Konavala (voditeljica H. Puhara) (Faber 1966, 30, 31; Menalo, 2008; Menalo – Puhara 2012).

¹²⁶ A. Faber bez navođenja detalja spominje ulomke u dvorištu kuće Moretti koji su prema autorici vjerojatno pripadali nekom ranokršćanskom objektu (Faber 1966, 30).

¹²⁷ Jedan od opisanih nalaza prstena zapravo je zavjetni dar iz moćnika dubrovačke katedrale, no A. Evans ne sumnja u njegovo epidaursko porijeklo (Evans 1883, 26, 27).

¹²⁸ Prva istraživanja vidi kod Štuk 1908. Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku proveo je zaštitna istraživanja i konzervaciju 1971. – 1973. g. (voditeljica V. Dautova-Ruševljan) (Dautova-Ruševljan 1973). M. Zaninović donosi nacrt iz početne faze istraživanja (bez polukružne apside) te određuje sklop kao ostatke *villae suburbanae* (Zaninović 1988, 91 i dalje).

¹²⁹ Dautova-Ruševljan 1973, 63, 64; Zaninović 1988, 94.

¹³⁰ Fisković 1988, 246; Chevalier 1995, 471–472.

Najveća koncentracija sakralnih toponima u okruženju Epidaura sačuvana je s druge strane grada na predjelu Oboda.¹³¹ Na padinama prema moru nalaze se ostaci čvrsto građenog četvrtastog objekta zvanog Sutivan u sklopu kojeg se navodno nalazila antička cisterna, kasnije adaptirana u srednjovjekovnu crkvu sv. Ivana. Ovaj lokalitet se smatra i mjestom pronalaska, odnosno izvornog položaja, kipa rimskog namjesnika Dolabele s počasnim natpisom.¹³² Nešto istočnije od Sutivana u podnožju Oboda zabilježen je toponim Sut Marija,¹³³ a sjevernije Sut Pokrat odnosno crkva sv. Pankracija koja je, prema izvorima iz 13. st., bila jedna od važnih točaka na liniji razgraničenja dubrovačkog i slavenskog teritorija.¹³⁴

Konkretniji nalazi jedne kasnoantičke tlocrtno još nedefinirane građevine utvrđeni su na otoku Mrkanu na mjestu benediktinskog samostana sv. Mihajla.¹³⁵ U prizemni dio crkve uklopljeni su ostaci presvođene grobnice, izvorno možda ranokršćanske memorije, kao dijela većeg još nepoznatog sakralnog sklopa.¹³⁶ Ruševni ostaci na vrhu otoka vjerojatno potječu od manje utvrde kakva se pretpostavlja i na susjednom otočiću Bobari.¹³⁷ Na trećem otočiću Supetru¹³⁸ vjerojatno je postojala eremitaža koja je pripadala mrkanskom samostanu,¹³⁹ a minimalno sačuvani ostaci crkve sv. Petra za sada ne upućuju na gradnju stariju od srednjeg vijeka.

Osim priključnog puta kojim se Epidaur spajao na magistralni pravac *Narona – Scodra*, njegov je nastavak od Epidaura prema istoku drugi itinerarski pravac *Epitauro XX Resinum*. On je prvo pratio trasu vodovoda do lokaliteta Sut Đurađ, odnosno crkve sv. Đurđa na Mećajcu, mjestu nekadašnjeg mitreja,¹⁴⁰ a zatim skretao prema istoku prema naseljima tzv. Donje bande. To je ujedno jedan od važnijih pravaca vrlo razgranate prometne mreže koja se može pratiti na području Konavala, rubovima konavoskog polja te poprečnim putovima u istočnom dijelu Konavala usmjerenima na prirodni klanac sjeverno od Dubravke između brda Sokoline i Bjelotine, prirodnu poveznicu ovog dijela dubrovačkog priobalja sa zaleđem.¹⁴¹ Na trasi puta kroz Donju bandu izdvajaju se mitrej u Močićima s obližnjom crkvom sv. Đurđa,¹⁴² lokalitet

¹³¹ Na jednoj lokaciji kod Oboda, Štuk uz ostatke veće dobro očuvane zgrade pretpostavlja ostatke rimskog ili kršćanskog groblja (vidi kod Piplović 2010, 248).

¹³² Natpis i okolnosti nalaza prvi je objavio dubrovački notar M. Sylvius 1547. g. Prva istraživanja na pretpostavljenom mjestu pronalaska natpisa poduzima N. Štuk 1908. g., a radilo se o ruševnim ostacima nekog objekta bliže moru na lokaciji „Na Žalu“ koju locira vrlo precizno katastarskim podacima. A. Faber je 1966. g. provela istraživanja na položaju Sutivan pod Obodom smatrajući ga mjestom nalaza natpisa, što prihvaćaju svi kasniji autori od kojih jedino N. Cambi sumnja u njegovo antičko porijeklo, dok se podaci koje donosi N. Štuk u potpunosti zanemaruju. O tome više vidi kod Evans 1883, 12, 13; Štuk 1910, 150, 151; Faber 1966, 26, 32, 33; Novak 1966, 25–27; Lučić 1968, 543–546; Bojanovski 1988, Cambi 2006, 203–206; Glavičić 2008, 45, 46; Piplović 2010, 250.

¹³³ Bilježe ga izvori (Kapetanić 2011, 202) i Hrvatska osnovna karta.

¹³⁴ Foretić 2001, 207. O crkvama na granicama dubrovačkog teritorija vidi više kod Marinković 2007 i Marinković 2012.

¹³⁵ Ostojić 1964, 465–469.

¹³⁶ Fisković 1980, 246–249, sl. 43.

¹³⁷ Fisković 1980, 249.

¹³⁸ Susjedna hrid se također prema crkvi naziva Superka ili Šuperka; Putanec 1963, 142.

¹³⁹ Ostojić 1964, 469, 470.

¹⁴⁰ Reljef s mitraičkom scenom s ovog lokaliteta sačuvao je Baltazar Bogišić te dao uzidati u prizemlju svoje kuće u Cavtatu. Ovaj lokalitet potvrđuje brojne do sada poznate primjere zamjene poganskih kultova kršćanskim, u ovom slučaju poganskog Mitre kršćanskim sv. Jurjem (Bojanovski 1980, 41; Migotti 1992, 230; Cambi 2006, 199).

¹⁴¹ Više o rimskoj cestovnoj mreži na području Konavala vidi kod Imamović 1988; Bojanovski 1980; Bojanovski 1992; u kontekstu vodovoda vidi Kovačić 2012.

¹⁴² Crkva se nalazi oko 700 m istočno od mitreja u Dikličima, zapravo na drugom ogranku antičkog puta koji ide južnim rubom konavoskog polja.

Suwarevina u Komajima,¹⁴³ Polača u Popovićima s ostacima kasnoantičke utvrde, cisternom i crkvom sv. Đurđa¹⁴⁴ te Ilijino brdo u Poljicima sa crkvom sv. Ilije i ostacima kasnoantičke utvrde.¹⁴⁵ Dalje prema istoku jedan je odvojak puta vodio u Molunat, drugu konavosku luku koja je uz Epidaur bila važna strateška točka i stanica na plovnom putu s obzirom da visoka i nepristupačna konavoska obala i nema drugih uvala pogodnih za sidrenje.¹⁴⁶ Molunatski poluotok stvara dvije uvale – Donji (Veliki) Molunat sa sjeverozapadne i Gornji (Mali) Molunat s istočne strane. Na kopnenoj prevlaci koja ih spaja na položaju Metale otkriveni su i djelomično istraženi ostaci rimske stambene arhitekture,¹⁴⁷ a površinski nalazi pronađeni su na položaju Kaštio na južnoj visokoj obali poluotoka te na otočićima V. Škoj i Supetrić na južnoj strani uvale Gornji Molunat. S istočne strane ove uvale na položaju „Crkvina“ („Bazilika“ ili „Mirina“), pretpostavljaju se ostaci jedne ranokršćanske crkve, prema lokalnoj tradiciji posvećene sv. Martinu.¹⁴⁸ Nastavak puta prema Vitaljini kontrolira položaj Kaštio, a na brdu sv. Spasa u blizini crkve pronađena je kasnoantička presvođena grobnica te na južnim padinama na položaju „Vitoš grad“ ili „Mirišta“ ostaci jednog većeg antičkog naselja.¹⁴⁹

Na putu kroz Gornju bandu, gdje su položaji naselja uvjetovani izvorima vode koji izbijaju na granici flišne zone, brojni su antički lokaliteti, mahom povezani s trasom antičkog vodovoda, kao što je Sutivan u Gabrilima gdje je, prema lokalnoj tradiciji, postojala i crkva.¹⁵⁰ Na sjecištu svih navedenih komunikacija i trase vodovoda na području Zvekovice pretpostavlja se jedno manje naselje u blizini crkve sv. Petra uz koju su također otkriveni ostaci antičke arhitekture.¹⁵¹ Mnogo konkretnije podatke pruža višeslojni arheološki lokalitet s dubrovačkom utverdnom Sokol grad i crkvom Male Gospe u Dunavama, jedan od najvažnijih strateških položaja na ovom prometnom pravcu koji je kontrolirao prolaz prema unutrašnjosti sjeverno od Dubravke te nadzirao čitavo konavosko polje, a sustav obrane i kontrole šireg područja nadopunjavala je manja utvrda na vrhu brda Sokoline iznad Sokola.¹⁵² Uz bogatu arheološku građu, koja prati slojeve od brončanog doba do novog vijeka, iz kasnoantičkog sloja izdvajaju se, osim ostataka same utvrde, brojni nalazi novca, staklenih, keramičkih, metalnih predmeta od kojih izdvajamo preklesani kasnoantički kapitel ukrašen pleternom ornamentikom, pojasnu kopču tipa Sucidava, fibule s podvijenom nogom i lukovičastu fibulu. U arheološkim istraživanjima u podnožju utvrde, između ostalog,

¹⁴³ Badurina 1998, 254.

¹⁴⁴ Bojanovski 1980, 41; Fisković 1998, 265; Žeravica 2002, 15; Žeravica 2004, 298, 299.

¹⁴⁵ Ilijino brdo predstavlja izniman strateški položaj s kojega se kontrolira čitav plovni put na dubrovačkom području, kao i sve važnije kopnene komunikacije. U istraživanjima okoliša crkve sv. Ilije 2018. g. otkriveni su ostaci kasnoantičke arhitekture koji upućuju na postojanje utvrde (Arheo Plan d.o.o., voditelj D. Kristović).

¹⁴⁶ O strateškoj važnosti Molunta u vrijeme antike vidi kod Vrsalović 2011, 230; u vrijeme Dubrovačke Republike vidi kod Beritić, L. 1962.

¹⁴⁷ Prvi konkretniji topografski podaci kod Beritić, L. 1962, 53. Molunat je rekognoscirao 1971. g. Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku (voditeljica V. Dautova-Ruševljan), a na Metalama se istraživalo 1973. g. (voditelj R. Becafigo) (Dautova-Ruševljan 1973a).

¹⁴⁸ Toponimi Mratin do i S. Mratin spominju se u izvorima u 15. st. nešto istočnije (vidi Kapetanić 2011, 243), a toponim u obliku *Martin do* bilježi i topografska karta 1:25000.

¹⁴⁹ Bojanovski 1980, 43.

¹⁵⁰ Bojanovski 1992, 171–172.

¹⁵¹ Žeravica 2004, 283–286; Bojanovski 1992, 168.

¹⁵² Na Sokol kao prapovijesni i rimski lokalitet prvi je upozorio Š. Batović (vidi kod Bojanovski 1992, 176). O kasnoantičkom sloju, srednjovjekovnom groblju i utvrđi na Sokolinama vidi kod Žeravica 2004, 295–298. Srednjovjekovnu utvrdu detaljno obrađuje Beritić 1966, a nakon obnove, sa starijom literaturom Kapetanić 2016.

pronađeno je i kasnoantičko groblje te ulomci kamenog namještaja koji potvrđuju postojanje pretpostavljene ranokršćanske crkve.¹⁵³ Na povijesnu slojevitost lokaliteta ukazivao je, između ostalog, već ranije pronađen mramorni ulomak antičkog nadgrobnog spomenika iz 1. st. na kojem je naknadno uklesan ranokršćanski križ te glagoljski natpis iz 11. st.¹⁵⁴

Na početku prirodnog klanca, koji preko Dubravke vodi prema unutrašnjosti, nalazi se crkva sv. Barbare pod Varinim brdom, uzvišenjem s važnom strateškom ulogom kontrole prolaza koje se u kontinuitetu koristilo i utvrđivalo u svim povijesnim razdobljima. S obzirom na položaj i sačuvani toponim, i ovdje se mogu očekivati raniji slojevi na koje za sada upućuju rijetki površinski nalazi kasnoantičke keramike. Iz Dunava i Dubravke vodili su odvojci puta prema jugu preko Ljute, odnosno Vodovađe, i na taj način spajali dva glavna uzdužna prometna pravca koji su prolazili Gornjom i Donjom bandom. Upravo na širem području od Vodovađe, gdje je kaptiran izvor vode za antički vodovod, i Zastolja pa sve do Ljute i Grude, evidentiran je veliki broj antičkih lokaliteta te s njima povezane sakralne građevine kao crkva sv. Ivana u Ljutoj,¹⁵⁵ sv. Dimitrija u Pičetama, sv. Ivana u Vodovađi i sv. Petra i Pavla u Pavljem brdu itd. Na području Karasovića odvojak iz smjera Vodovađe spajao se na prometni pravac koji je išao južnim rubom polja dalje prema istoku, a na kojem se ističu dvije kasnije crkve sagrađene nad ostacima antičke arhitekture – sv. Petar u Karasovićima te crkva sv. Roka (nekadašnji Vrač, odnosno Kuzma i Damjan) u Račevom polju između Pločica i Đurinića.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Sagledavajući cjelokupni razmatrani prostor, unatoč brojnim nepoznicama i slabo obrađenoj arheološkoj građi, načelno se uočavaju već poznati procesi razvoja i širenja kršćanstva, prije svega u sigurnom okruženju elafitskih otoka gdje se može govoriti i o gotovo neometanom kontinuitetu života kršćanske zajednice i, na neki način, drugom žarištu kršćanstva na dubrovačkom području. Sudeći prema položajima potvrđenih i potencijalnih ranokršćanskih crkava, za većinu ih se može pretpostaviti da su nastale u okviru stambeno-gospodarskih imanja u vlasništvu bogatih zemljoposjednika, od kojih su neke kasnije, poput sv. Ilije na Lopudu, preuzele i ulogu župne crkve.

Veliki broj romanskih, posebno sakralnih toponima na otocima i pojasu dubrovačke Astoreje potvrđuje ne samo značajnu prisutnost romanskog stanovništva, već i vrlo rano razvijene procese

¹⁵³ Arheološka istraživanja u podnožju utvrde provela je tvrtka Omega engineering d.o.o. (voditeljica N. Topić) 2013. g. i 2015. g. i to su, nažalost, jedina istraživanja poduzeta u sklopu dugogodišnjeg projekta obnove utvrde koju je vodilo Društvo prijatelja dubrovačke starine. Tako radovi rekonstrukcije i obnove nisu popraćeni odgovarajućom dokumentacijom (izuzev navedenih istraživanja), a prikupljena pokretna arheološka građa nema odgovarajući arheološki kontekst. Izbor te građe vidi kod Kapetanić 2013 i Kapetanić 2016.

¹⁵⁴ Ulomak je pronađen 1979. g. prilikom rušenja stare crkve Gospe Male, ali je njegova vrijednost prepoznata puno godina kasnije (vidi kod Kapetanić – Žagar 2001).

¹⁵⁵ Crkva je sagrađena na platou glavice brežuljka koji predstavlja izvrstan strateški položaj s kontrolom čitavog polja. Na temelju pronađenog natpisa (CIL III 8408) i antičkih nalaza na obližnjem položaju Džare, A. Evans ovdje je pretpostavljao jednu putnu stanicu između Epidaura i Resina koja je, prema navedenoj milijaciji u *Tabuli Peutingeriani*, ovdje morala postojati (Evans 1883, 36–38). Nedavna istraživanja crkve 2017./2018. g. (Arheo Plan d.o.o., voditeljica N. Kovačević Bokarica) potvrdila su postojanje jednog ranijeg antičkog građevinskog sklopa, na što su upućivali i drugi nalazi poput kamenog stožera torkulara, ugrađenog u trijem crkve. Više o lokalitetima Gnjile i Džare vidi kod Bojanovski 1992, 176.

romansko-slavenske simbioze.¹⁵⁶ Većina sačuvanih sakralnih toponima je starijeg postanka te se oni vrlo često, izgubivši prvotno značenje, zadržavaju pored sačuvanih crkava isključivo kao toponimi, a kao takvi se javljaju u izvorima paralelno sa spomenom crkava.¹⁵⁷ Npr. naselje Suđurađ na otoku Šipanu, potok i nekadašnje naselje Suđurađ ili Suđurac kod crkve sv. Đurđa u Župi, lokalitet Sut Đurađ u blizini crkve sv. Đurđa u Cavtatu, predio Sutvara oko crkve sv. Barbare na Šipanu itd. Od sačuvanih sakralnih toponima dominiraju sv. Đurđe i sv. Barbara, a općenito od naslovnika na dubrovačkom području očekivano dominiraju vojnički kultovi¹⁵⁸ te se spomenutima pridružuje i sv. Mihajlo te vrlo rašireni liječnički kultovi, iz ranijeg doba Kuzma i Damjan, koji će kasnije biti zamijenjen sv. Rokom. Od ostalih starijih kultova, iz vremena prvog kršćanstva, ističu se sv. Stjepan, sv. Ivan, sv. Petar, sv. Martin, a posebno naglašavamo kult sv. Marije koji je temeljem dostupnih nalaza – naslovnika dubrovačke katedrale, mogućeg naslovnika crkve u Slanom i toponima Sut Marija pod Obodom u Cavtatu, potrebno dodatno istražiti.

Romansko-slavenska simbioza prisutna je i na teritoriju koji u srednjem vijeku kontroliraju susjedne slavenske zemlje, a što se najbolje iščitava u kontinuitetu nekih starih kulturnih mjesta, kao u slučaju sv. Martina u Čepikućama, ili sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj. S druge strane, čini se da u zapadnom dijelu Dubrovačkog primorja dolazi do svojevrstog prekida, odnosno povlačenja romanskog stanovništva, što se manifestira i vrlo rijetkim romanskim toponimima te mogućim tragovima ranokršćanskih crkava (Sutvid u Smokovljanima). Kako zbog opće nesigurnosti većina kopnenih komunikacija ipak gubi na značaju, brojni utvrđeni položaji koji su imali ulogu njihove zaštite, kao npr. Spilan i Gradac u Župi dubrovačkoj, sada se napuštaju. Većina utvrda koje su isključivo kontrolirale i osiguravale plovne putove, zadržavaju se i u kasnijem razdoblju, barem kao položaji manjih osmatračnica, a neke se kao Sutvrač na Lopudu, ponovo obnavljaju.

Velika koncentracija sakralnih toponima ističe se u okruženju Cavtata uključujući i otočice pred njegovom lukom, što nas navodi na mišljenje da je gotovo potpuno nepoznavanje ranog kršćanstva na ovom prostoru dobrim dijelom i odraz njegove vrlo slabe istraženosti. Na temelju sadašnjeg stanja istraživanja, unutar pretpostavljenog areala grada Epidaura na poluotoku Ratu, možemo sa sigurnošću reći da se ovdje život u kasnoj antici odvijao u izvjesnom reduciranom obliku, kao i u drugim urbanim središtima, a što potvrđuju i numizmatički nalazi – novac Justinijana I i Justina II sa Sustjepana te zlatnik cara Foke kao zadnji primjerak novca u Epidauru na izmaku antike.¹⁵⁹ Tragove ranog kršćanstva, uzimajući u obzir i toponimske podatke, treba nastaviti tražiti na njegovoj periferiji, odnosno prigradskom prostoru sjeverno od grada, u arealu već arheološki potvrđenih stambeno-gospodarskih sklopova, te istočnije uz rubne dijelove cavtatskog polja u podnožju Oboda. U tom smislu važno je naglasiti da se većina spomenutih sakralnih toponima u uskom pojasu oko Cavtata u srednjovjekovnim dokumentima spominju isključivo kao lokaliteti, jer se sakralni objekti na koje se toponimi odnose, u srednjem vijeku više ne obnavljaju. Na Obodu iznimku čini samo sv. Pankracije, no on ionako pripada drugom sloju kultova koji su već proistekli iz Dubrovnika, a ne Epidaura.

Kasnoantički arheološki sloj na području Dubrovnika mnogo je konkretnije zastupljen, nego u Epidauru, što je u skladu s njegovim stalnim rastom i postupnim preuzimanjem uloge novog središta, a to je činjenica kojoj se ne protive ni povijesni izvori, bez obzira na koje sve načine oni

¹⁵⁶ Šimunović 1996, 49; Lučić, 1976, 48.

¹⁵⁷ Šimunović 1996, 46.

¹⁵⁸ O svecima tzv. Justinijanovog horizonta vidi kod Migotti 1989, 156, 157.

¹⁵⁹ Zaninović 1988, 93; Evans 1883, 27.

to prikazivali. U dosadašnjim nastojanjima da se objedine i valoriziraju svi nalazi ranokršćanskog porijekla pronađeni na području grada, isti se još uvijek ne mogu sa sigurnošću povezati ni sa jednom sakralnom građevinom, iako je koncentracija tih nalaza najveća upravo unutar areala najstarijeg dijela grada – bivših seksterija Kaštio, sv. Petar i Pustijerna, dok je izvan areala tadašnjeg naselja za sada sigurno potvrđena kao ranokršćanska jedino crkva Preobraženja Kristovog, tzv. Sigurata.

Po pitanju porijekla ranokršćanskih nalaza pronađenih u katedrali, potrebno je naglasiti da su istraživanja najranije trobrodne bazilike ispod katedrale zaustavljena na njenoj zadnjoj predromaničkoj / ranoromaničkoj fazi, što znači da još uvijek nije istražen u potpunosti njezin izvorni sloj. S druge strane, treba uzeti u obzir poznatu i uobičajenu srednjovjekovnu praksu ponovne upotrebe i prerađivanja antičkih, pogotovo mramornih komada arhitektonske plastike kakva je zabilježena na brojnim spomenicima duž cijele obale.¹⁶⁰ Bez obzira na vrijeme izgradnje prvotne bazilike, spomenuti najstariji ukopi uz memoriju potvrđuju snažnu antičku tradiciju i dugotrajnu prisutnost romanskog elementa u gradu koja se odražava kroz razne aspekte života, pa tako i pogrebne običaje. Upravo numizmatička građa proistekla iz ovih istraživanja najzornije prikazuje sve faze razvoja grada, počevši od one najstarije iz 3. i 2. st. pr. Kr. s nekoliko nalaza grčkog i ilirskog novca. Iz antičke faze najbrojniji je novac iz 4. st., a nakon prestanka dotoka novca od kraja 4. st. do Justinijana I, broj ponovo raste od 8. st., pogotovo od 9. st. nadalje, dok su najbrojniji nalazi bizantskog novca 10. i 11. st.¹⁶¹

Uz spomenutu numizmatičku građu, i drugi arheološki nalazi upućuju na sve snažniji uspon Dubrovnika tijekom 8. st. i jačanje crkvene organizacije, koje se manifestira prije svega preuređenjem ranokršćanskih crkava širom njegovog teritorija, a pogotovo od kraja 8. i poč. 9. st. gradnjom novih crkava. Tom horizontu pripadaju najstariji dubrovački kultovi od kojih je najistaknutiji kult grupe svetaca sv. Pankracija, Nereja, Anhileja, Domitile i Petronile te kult sv. Sergija i Bakha koje i lokalna tradicija pamti kao najstarije zaštitnike grada.¹⁶² Kult Pankracija specifičan je za dubrovačko područje i predstavlja najranije potvrđeni kult relikvija u Dubrovniku kojeg bilježi i Porfirogenet u 10. st.¹⁶³ Ovaj najraniji sloj dubrovačkih svetaca zaštitnika raspoređen je po graničnim područjima dubrovačke Astoreje te je predstavljao važne točke razgraničenja sa slavenskim zemljama u zaleđu.¹⁶⁴ Uz crkve sv. Pankracija, često sačuvani toponimi Supokrač i Sut Pokrat očiti su dokaz njihove starosti, a kod nekih je sačuvanih crkava i arheološki potvrđen kontinuitet od kasne antike.¹⁶⁵ Širenje i jačanje ovog kulta na dubrovačkom području zasigurno je povezano i s prijenosom relikvija u grad koje se moralo dogoditi oko pol. 8. st.¹⁶⁶ U svakom slučaju, jasno je da je Dubrovnik, gradeći svoj identitet, stvarao vlastiti sloj kultura koji su još dugo održavani i nakon uvođenja kulta sv. Vlaha.¹⁶⁷

Uspoređujući arheološke izvore s onim povijesnim, nužno je navesti najvažniji zemljopisni izvor za naše krajeve iz vremena kasne antike, *Kozmografiju* Anonima Ravenjanina, nastalu naj-

¹⁶⁰ Fisković 1959, 54.

¹⁶¹ Mirnik 1995; Mirnik 1997. Ovdje su navedene samo emisije novca iz antike i ranog srednjeg vijeka.

¹⁶² Belamarić 1994, 34.

¹⁶³ Marinković 2007, 226.

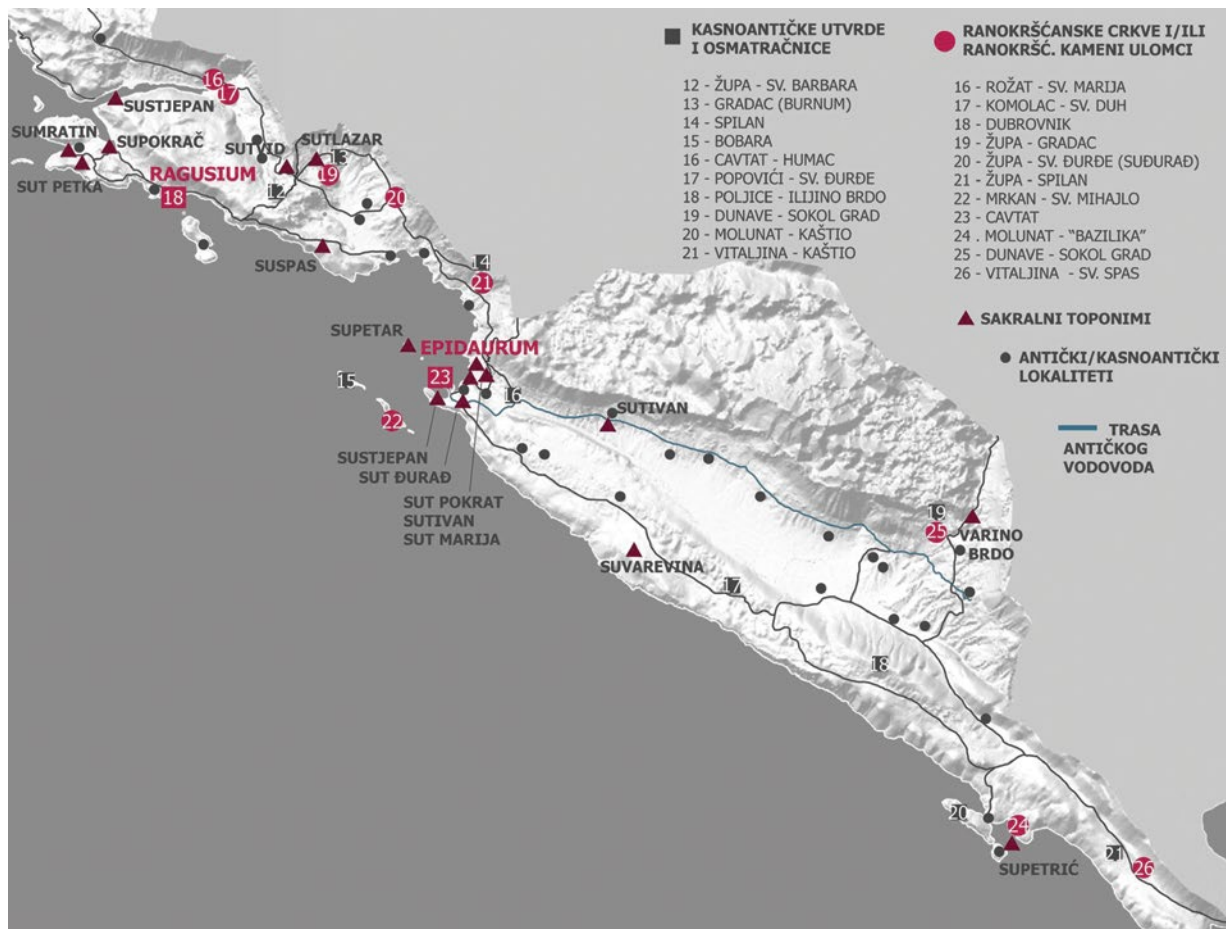
¹⁶⁴ Vidi bilj. 133.

¹⁶⁵ Žile 2009, 274.

¹⁶⁶ Živković 2007, 121–126; Belamarić 1994, 35.

¹⁶⁷ Marinković 2007, 226, 227. Ovim nije ni približno iscrpljen rani sloj dubrovačkih kultura i pripadajućih crkava, no to je zasebna tema koja izlazi van okvira ovoga rada.

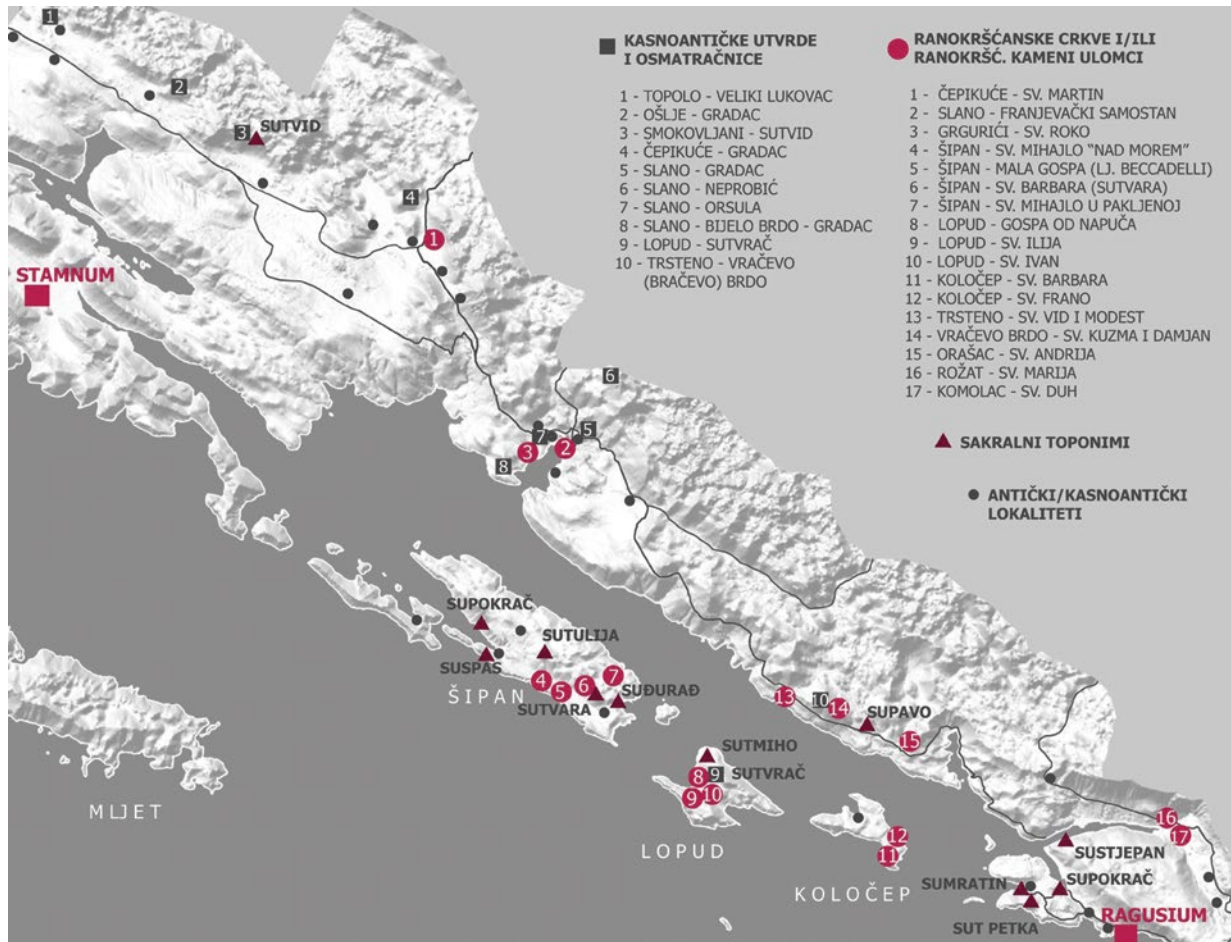
kasnije početkom 7. st., u kojoj je prvi spomen Dubrovnika zabilježen u sintagmi *Epitaurum id est Ragusium*.¹⁶⁸ Ovo djelo značajno je za proučavanje povijesti onih mjesta koji su se kao gradovi – *civitates*, naravno prema tadašnjem poimanju grada,¹⁶⁹ formirali u kasnoj antici, poput Stona i Dubrovnika, te nastavili razvijati u srednjem vijeku. Sintagma koja se ovdje navodi na najbolji način upotpunjuje dosadašnje spoznaje o kasnoantičkom Raguziju koji je ujedno već i arheološki potvrđeno kršćansko središte. Stanje istraživanja na prostoru Epidaura nam ne dozvoljava da ga u potpunosti dovodimo u pitanje kao sjedište Epidaurske biskupije, no tezu o premještanju sjedišta biskupa u *Ragusium*, a koja se temeljem raspoloživih nalaza ponekad nameće, mogu potvrditi samo konkretniji arheološki nalazi.

KARTA 1 (korištena podloga: <https://geoportal.dgu.hr/> - zadnji pristup 04.03.2018, doradila: M. Perkić)

¹⁶⁸ Detaljnu analizu sa starijom literaturom vidi kod: Čače 1993; za Dubrovnik vidi kod Čače 1997.

¹⁶⁹ Suić 2003, 362; Čače 1993, 352.

KARTA 2 (korištena podloga: <https://geoportal.dgu.hr/> - zadnji pristup 04.03.2018, doradila: M. Perkić)

LITERATURA

- Adamović 1903
 Baburica 1975
 Badurina 1998
 Baraka Perica – Grbić 2019
 Basić – Zeman 2018
 Belamarić 1994
- V. Adamović, *Gruž – topografično-povjesničke bilješke*, Dubrovnik 1903.
 A. Baburica, *Podaci o povijesti Orašca i Gospina svetišta*, Orašac 1975.
 A. Badurina, „Hagiotopografija Konavala“, u: V. Stipetić (ur.), *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti* 1, Dubrovnik 1998, 253–261.
 J. Baraka Perica – N. Grbić, „Rezultati istraživanja utvrde Ošlje – Gradac i selo Ošlje u općem povijesno – arheološkom kontekstu, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 57, Dubrovnik 2019. (u tisku)
 I. Basić – M. Zeman, „*In partibus occidentis*. Izakov epitaf s Lopuda i pitanje vrhovne vlasti nad Dalmacijom u 5. stoljeću“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., 44–45 (2017–2018), Split 2018, 57–87.
 J. Belamarić, „Sveti Vlaho i dubrovačka obitelj svetaca zaštitnika“, *Dubrovnik*, n. s., god. 5, br. 5, Dubrovnik 1994, 29–39.

- Beritić, D. 1962 D. Beritić, „Još jedan kasno antikni kapitel u Dubrovniku“, *Peristil* 5, Zagreb 1962, 5–6.
- Beritić 1986 D. Beritić, „Susret sa spomenicima kulture dubrovačkog primorja (zapadni dio)“, *Zbornik dubrovačkog primorja i otoka* 1, Dubrovnik 1986, 413–439.
- Beritić 2001 D. Beritić, „Lopudski relikvijarij – moćnik“, *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka* 8, Dubrovnik 2001, 169–172.
- Beritić 1961 L. Beritić, „Fortifikacije Dubrovačke Republike“, *Mornarički glasnik* 5, Beograd 1961, 593–611.
- Beritić, L. 1962 L. Beritić, „Molunat – utvrde i regulacioni plan Molunta iz druge polovine XV. stoljeća“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 14, Split 1962, 53–62.
- Beritić 1966 L. Beritić, „Tvrđava Sokol u Konavlima“, *Anali* 10–11 (1962–1963), Dubrovnik 1966, 103–134.
- Bojanovski 1973 I. Bojanovski, „Rimska cesta Narona – Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta“, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, knj. 10 (8), Sarajevo 1973, 137–187.
- Bojanovski 1980 I. Bojanovski, „Epidauritana Archaeologica I“, *Dubrovački horizonti* 26, Zagreb 1980, 36–45.
- Bojanovski 1988 I. Bojanovski, „AD CIL III, 1741, Obod kod Cavtata (Epidaurum)“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12 (1987), Zagreb 1988, 101–110.
- Bojanovski 1992 I. Bojanovski, „Topografija rimskih naselja i cesta u Gornjoj gori (bandi) u Konavlima“, *Dubrovački horizonti* 32, Zagreb 1992, 167–182.
- Bradarić 2001 L. Bradarić, *Zapisi iz lapadske prošlosti*, Dubrovnik 2001.
- Bulić 1901 F. Bulić, „Necropoli antica cristiana a Slano di Ragusa“, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 24, Split 1901, 85–99.
- Cambi 1988 N. Cambi, „Fragmenti antičkih sarkofaga na otoku Koločepu“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12 (1987), Zagreb 1988, 129–138.
- Cambi 2006 N. Cambi, „Antički Epidaur“, *Dubrovnik*, n. s., god. 17, br. 3, Dubrovnik 2006, 185–216.
- Chevalier 1995 P. Chevalier, *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae. Tome 1 – Catalogue*, Split – Rim 1995.
- Chevalier 1995a P. Chevalier, *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae. Tome 2 – Illustrations et conclusions*, Split – Rim 1995.
- Čače 1993 S. Čače, „*Civitates Dalmatiae* u „Kozmografiji“ Anonima Ravenjanina“, *Diadora* 15, Zadar 1993, 347–440.
- Čače 1997 S. Čače, „*Kozmografija* Anonima Ravenjanina i počeci Dubrovnika“, *Dubrovnik*, n. s., god. 8, br. 4, Dubrovnik 1997, 84–94.

- Čunčić – Perkić 2009 M. Čunčić – M. Perkić, „Hrvatski glagoljski natpis Župe dubrovačke iz 11. stoljeća“, *Slovo* 59, Zagreb 2009, 77–122.
- Dautova-Ruševljan 1971 V. Dautova-Ruševljan, „Goričina, Srebreno, Dubrovnik“, *Arheološki pregled* 13, Beograd 1971, 45–49.
- Dautova-Ruševljan 1973 V. Dautova-Ruševljan, „Sustjepan u Cavtatu – zaštitna iskopavanja“, *Arheološki pregled* 15, Beograd 1973, 62–65.
- Dautova-Ruševljan 1973a V. Dautova-Ruševljan, „Metale u Moluntu kod Dubrovnika – zaštitno iskapanje antičkog lokaliteta“, *Arheološki pregled* 15, Beograd 1973, 66–68.
- Delonga 2000 V. Delonga, „Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima“, u: A. Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi*, Split 2000, 216–249.
- Evans 1883 A. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum*, I, II, Westminster 1883.
- Faber 1966 A. Faber, „Prilog topografiji ilirsko-rimskog Epidaura s posebnim obzirom na nova istraživanja“, *Opuscula archaeologica* 6, Zagreb 1966, 25–39.
- Faber 1985 A. Faber, „Epidaurum, Cavtat – istraživanje kasnoantičkog bedema“, *Arheološki pregled* 24, Beograd 1985, 97–98.
- Fisković 1959 C. Fisković, „Starokršćanski ulomci iz Dubrovnika“, *Starinar*, n. s., 9–10 (1958–1959), Beograd 1959, 53–57.
- Fisković 1961 C. Fisković, „Stećci u Cavtatu i Dubrovačkoj Župi“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 13, Split 1961, 147–175.
- Fisković 1970 I. Fisković, „Bilješke o ranokršćanskim i ranosrednjovjekovnim spomenicima na Šipanu“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 18, Split 1970, 5–29.
- Fisković 1980 I. Fisković, „O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 5, Split 1980, 213–256.
- Fisković 1985 I. Fisković, „Srednjovjekovna skulptura u samostanu Male braće“, u: J. Turčinović (ur.), *Samostan Male braće u Dubrovniku*, Zagreb – Dubrovnik 1985, 465–495.
- Fisković 1988 I. Fisković, „Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkome kraju“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12 (1987), Zagreb 1988, 189–208.
- Fisković 1994 I. Fisković, „Tradicije i inovacije u urbanističkome liku starog Dubrovnika“, *Dubrovnik*, n. s., god. 5, br. 4, Dubrovnik 1994, 103–123.
- Fisković 1996 I. Fisković, „Crkvice «Sigurate» u Dubrovniku – ratom oštećeni te obnovljeni višeznačni spomenik“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 20, Zagreb 1996, 59–81.
- Fisković 1998 I. Fisković, „Pogled na crkvene spomenike iz srednjeg vijeka u Konavlima“, u: V. Stipetić (ur.), *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti* 1, Dubrovnik 1998, 263–277.

- Fisković 1999–2000 I. Fisković, „Ranokršćanski križevi u srednjovjekovnim crkvama“, *Opuscula archaeologica* 23–24, Zagreb 1999–2000, 237–250.
- Fisković 2001 I. Fisković, „Crkveno graditeljstvo dubrovačke regije u svjetlu povijesti, od IX. do XII. stoljeća“, u: Ž. Puljić – N. A. Ančić (ur.), *Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije*, Dubrovnik 2001, 399–454.
- Fisković 2014 I. Fisković, „Likovna oprema i umjetnine starih katedrala“, u: K. Horvat-Levaj (ur.), *Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku*, Dubrovnik – Zagreb 2014, 69–113.
- Foretić 2001 V. Foretić, „Ugovor Dubrovnika sa srpskim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina“, u: V. Foretić (ur.), *Studije i rasprave iz hrvatske povijesti*, Split 2001, 169–227.
- Galinović 2008 I. Galinović, „Cavtat – Frana Supila 3“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 5 (2008), Zagreb 2009, 668.
- Glavičić 2008 M. Glavičić, „Epigrafska baština rimskodobnog Epidaura“, *Archaeologia Adriatica* 2, Zadar 2008, 43–62.
- Imamović 1988 E. Imamović, „Rimska cestovna mreža na dubrovačkom području“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12 (1987), Zagreb 1988, 119–126.
- Kapetanić – Žagar 2001 N. Kapetanić – M. Žagar, „Najjužniji hrvatski glagoljski natpis“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 39, Dubrovnik 2001, 9–48.
- Kapetanić 2011 N. Kapetanić, *Konavle u XV. stoljeću*, Gruda 2011.
- Kapetanić 2013 N. Kapetanić, *Sokol grad u Konavlima*, Dubrovnik 2013.
- Kapetanić 2016 N. Kapetanić, *Pod barjakom sv. Vlaha. Naoružanje i posada na tvrđavi Sokol 1420. – 1672.*, Dubrovnik 2016.
- Karaman 1942 Lj. Karaman, „O spomenicima VII. i VIII. stoljeća u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 22–23, Zagreb 1942, 73–113.
- Kisić 1988 A. Kisić, „Rezultati podmorskih rekognosciranja i istraživanja na dubrovačkom području“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12 (1987), Zagreb 1988, 153–168.
- Knežević – Mirnik 1980 B. Knežević – I. Mirnik, „Donje Čelo, otok Koločep – antička zgrada“, *Arheološki pregled* 21, Beograd 1980, 86–88.
- Kovačić 2012 Lj. Kovačić, *Antički vodovod Vodovađa – Cavtat*, Dubrovnik 2012.
- Kristović 2017 M. Kristović, „Rezultati novijih arheoloških istraživanja na prostoru ispod Bunićeve poljane u Dubrovniku“, *Zbornik Dubrovačkih muzeja* 4, Dubrovnik 2017, 49–66.
- Laptalo 2006 I. Laptalo, „Trsteno: predaje, legende, običaji, sadašnjost“, *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka* 9, Dubrovnik 2006, 230–241.
- Lisičar 1931 V. Lisičar, *Lopud. Historički i savremeni prikaz*, Dubrovnik 1931.
- Lisičar 1932 V. Lisičar, *Koločep nekoć i sada*, Dubrovnik 1932.

- Lučić 1962 J. Lučić, „Historijska topografija dubrovačke Astoreje (do god. 1366.)“, *Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 8–9, Dubrovnik 1962, 275–299.
- Lučić 1968 J. Lučić, „O nekim problemima najstarije dubrovačke povijesti“, *Historijski zbornik* 19–20, (1966–1967), Zagreb 1968, 537–547.
- Lučić 1969 J. Lučić, „Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog Primorja 1399. – 1405.“, *Arhivski Vjesnik* 11–12, (1968–1969), Zagreb 1969, 99–201.
- Lučić 1970 J. Lučić, *Prošlost dubrovačke Astoreje*, Dubrovnik 1970.
- Lučić 1976 J. Lučić, „Povijest Dubrovnika II. Povijest Dubrovnika od VII. stoljeća do godine 1205.“, *Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 13–14, Dubrovnik 1976, 7–135.
- Lučić 1986 J. Lučić, „Prošlost Dubrovačkog primorja do dolaska pod Dubrovačku Republiku god. 1399.“, *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka I*, Dubrovnik 1986, 11–34.
- Lupis 1996 V. B. Lupis, „O ophodnom križu kapljičastog tipa iz Župe dubrovačke“, *Zbornik Župe dubrovačke 2*, Dubrovnik 1996, 65–77.
- Lupis 2009 V. B. Lupis, „Iznova o lopudskim moćnicima“, *Histria Antiqua* 18, Pula 2009, 473–479.
- Marasović 1997 T. Marasović, *Elafiti u ranom srednjem vijeku*, Split 1997.
- Marasović 2013 T. Marasović, *Dalmatia Praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, sv. 4, Split – Zagreb 2013.
- Marinković 2007 A. Marinković, „Teritorijalno širenje dubrovačke komune / republike i crkve njezinih svetaca zaštitnika“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 45, Dubrovnik 2007, 219–234.
- Marinković 2012 A. Marinković, „Hagiotopografija dubrovačke vlasti: sv. Vlaho i sv. Pankracije na Mljetu“, u: M. Perković (ur.), *Dani Cvita Fiskovića – Mljet 2010*, Zagreb 2012, 93–103.
- Marović 1956 I. Marović, „Arheološka istraživanja u okolici Dubrovnika“, *Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, sv. 4–5 (1955–1956), Dubrovnik 1956, 9–31.
- Menalo 2003 R. Menalo, *Ranosrednjovjekovna skulptura*, Dubrovnik 2003.
- Menalo 2008 R. Menalo, „Poluotok Rat (padine uz rt sv. Roka)“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 5 (2008), Zagreb 2009, 669–670.
- Menalo 2011 R. Menalo, „Crkva sv. Andrije na Pilama i nekoliko nalaza pleterne skulpture“, u: V. B. Lupis (ur.), *Zbornik u čast Ivici Žili*, Dubrovnik 2011, 159–176.
- Menalo – Puhara 2012 R. Menalo – H. Puhara, „Cavtat – poluotok Rat“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 9 (2012), Zagreb 2013, 835–837.
- Migotti 1989 B. Migotti, „Neka pitanja ranokršćanske hagiografije srednje Dalmacije“, *Arheološki radovi i rasprave* 11 (1988), Zagreb 1989, 133–159.

- Migotti 1992 B. Migotti, „Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na tlu Dalmacije“, *Opuscula archaeologica* 16, Zagreb 1992, 225–249.
- Milošević 2000 A. Milošević, „Relikvijar, druga polovina 8. stoljeća“, u: A. Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi*, sv. II, Split 2000, 126–127, kat. br. III. 10.
- Milošević – Peković 2000 A. Milošević – Ž. Peković, *Oltarna ograda s Koločepa*, Split 2000.
- Milošević – Peković 2008 B. Milošević – Ž. Peković, „Dubrovnik – Benediktinski samostanski sklop sv. Marije od Kaštela“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 5 (2008), Zagreb 2009, 679–683.
- Miljas 1934 A. Miljas, *Trsteno*, Dubrovnik 1934.
- Mirnik 1995 I. Mirnik, „Numizmatički nalazi u Dubrovniku (prethodni izvještaj o bizantskom novcu)“, u: N. Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb 1995, 169–177.
- Mirnik 1997 I. Mirnik, „Nalazi antičkog novca u Dubrovniku“, *Dubrovnik*, n. s., god. 8, br. 4, Dubrovnik 1997, 248–258.
- Mirnik 2011 I. Mirnik, „Arheološka iskopavanja u Donjem Čelu na Koločepu 1969. godine“, u: V. B. Lupis (ur.), *Zbornik u čast Ivici Žili*, Dubrovnik 2011, 37–58.
- Mucić – Galinović 2008 K. Mucić – I. Galinović, „Slano – k. č. 2357/4. Slano“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 4 (2007), Zagreb 2008, 583–584.
- Ničetić 1996 A. Ničetić, *Povijest dubrovačke luke*, Dubrovnik 1996.
- Ničetić 2005 A. Ničetić, *Nove spoznaje o postanku Dubrovnika, o njegovu brodarstvu i plovidbi sv. Pavla*, Dubrovnik 2005.
- Ničetić – Lupis 1994 A. Ničetić – V. B. Lupis, „Tri antičke kolone iz dubrovačke luke“, *Naše more* 41 (3–4), Dubrovnik 1994, 163–165.
- Novak 1966 G. Novak, „Povijest Dubrovnika od najstarijih vremena do početka VII. stoljeća (do propasti Epidauruma)“, *Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 10–12, Dubrovnik 1966, 3–69.
- Novak 1940 V. Novak, „Reliquarium Elaphitense“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 51 (1930–1934), Split 1940, 165–195.
- Ostojić 1964 I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. II, Split 1964.
- Patsch 2006 C. Patsch, „Prilozi za etnologiju jugoistočne Evrope. VI. Nekadašnja gustoća naselja ilirskog krša“, *Status* 8, Mostar 2006, 156–180.
- Peković 2008 Ž. Peković, *Četiri elafitske crkve*, Dubrovnik – Split 2008.
- Peković 2010 Ž. Peković, *Crkva sv. Petra Velikoga. Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura*, Dubrovnik – Split 2010.
- Peković 2012 Ž. Peković, „Crkva sv. Stjepana u Pustijerni“, u: A. Milošević – M. Jurković (ur.), *Munuscula in honorem Željko Rapanić*, Motovun 2012, 341–375.
- Peković – Babić 2016 Ž. Peković – K. Babić, „Kasnoantička sakralna arhitektura u doba Istočnih Gota u Dalmaciji“, *Prostor* 24, Zagreb 2016, 156–171.
- Peković – Žile 1999 Ž. Peković – I. Žile, *Ranosrednjovjekovna crkva Sigurata na Prijekom u Dubrovniku*, Split 1999.

- Perkić 2008 M. Perkić, „Rezultati arheoloških istraživanja kod crkve sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 35, Split 2008, 63–122.
- Perkić 2009 D. Perkić, „Novi podmorski arheološki lokaliteti na širem dubrovačkom području“, u: L. Bekić (ur.), *Jurišićev zbornik. Zbornik radova u znak sjećanja na Mariju Jurišića*, Zagreb 2009, 319–337.
- Perkić 2018 D. Perkić, *Gradine, gomile i špilje. Zapadno dubrovačko područje*, Dubrovnik 2018.
- Piplović 2010 S. Piplović, „Prva organizirana iskapanja u Cavtatu“, u: D. Perkić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovačko-neretvanskoj županiji, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 24 (2005), Zagreb 2010, 247–258.
- Planić-Lončarić 1980 M. Planić-Lončarić, *Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike*, Zagreb 1980.
- Puhiera 1956 S. Puhiera, „Srednjovekovne crkve na ostrvu Šipanu kod Dubrovnika“, *Starinar*, n. s. 5–6, (1954–1955), Beograd 1956, 227–243.
- Putanec 1963 V. Putanec, „Refleksi starodalmatinskog pridjeva *Sanctus* u onomastici obalne Hrvatske“, *Slovo* 13, Zagreb 1963, 137–176.
- Skok 1950 P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb 1950.
- Stošić 1988 J. Stošić, „Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12 (1987), Zagreb 1988, 15–38.
- Suić 2003 M. Suić, *Antički grad na Jadranu*, Zagreb 2003.
- Šarić 1988 I. Šarić, „Tri antička spomenika s otoka Lopuda“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12 (1987), Zagreb 1988, 111–118.
- Šarić 2010 I. Šarić, „Rimski portret iz Lapada“, u: D. Perkić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovačko-neretvanskoj županiji, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 24 (2005), Zagreb 2010, 99–101.
- Šiljeg 2007 B. Šiljeg, „Ranokršćanski mramorni korintski kapiteli iz Dubrovnika“, *Prilozi Instituta za arheologiju* 24, Zagreb 2007, 257–261.
- Šimunović 1996 P. Šimunović, „Sakralni toponimi sa sut- + svetačko ime u razdoblju kasne antike do predromanike“, *Folia Onomastica Croatica* 5, Zagreb 1996, 39–62.
- Škegro 2010 A. Škegro, „Najranija crkvena organizacija na području Dubrovačko-neretvanske županije“, u: D. Perkić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovačko-neretvanskoj županiji, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 24 (2005), Zagreb 2010, 117–123.
- Škegro 2011 A. Škegro, „Epitauraska biskupija (*Ecclesia Epitauritana*)“, u: V. B. Lupis (ur.), *Zbornik u čast Ivici Žili*, Dubrovnik 2011, 103–122.
- Štuk 1908 N. Štuk, „Iskopine u Epidaurumu“, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 31, Split 1908, 156–160.
- Štuk 1910 N. Štuk, „Starinska iznašašća u Mlinima“, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 33, Split 1910, 150–151.

- Štuk 1913 N. Štuk, „Starinska iznašašća u Mlinima. Iskopine u Epidaurumu“, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 36, Split 1913, 57–59.
- Tolja *et al.* 2015–2016 Z. Tolja – I. Viđen – M. Kristović, *Tvrđava Sutvrač (Kaštio). Konzervatorska dokumentacija*, Dubrovnik 2015–2016.
- Tomas – Zeman 2017 I. Tomas – M. Zeman, *Spomenici otoka Lopuda od antike do srednjeg vijeka*, Zagreb – Dubrovnik 2017.
- Vrsalović 2011 D. Vrsalović, *Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana – Prilog poznavanju trgovačkih plovnih putova i gospodarskih prilika na Jadranu u antici*, Split 2011.
- Vučić 2012 J. Vučić, *Topografija Naronitanske biskupije*, doktorski rad, Zagreb 2012.
- Vuletić-Vukasović 1882 V. Vuletić-Vukasović, „Nadpis u Slanom kod Dubrovnika od g. 1420.“, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva* 4, Zagreb 1882, 23.
- Vuletić-Vukasović 1887 V. Vuletić-Vukasović, „Dopisi“, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva* 9, Zagreb 1887, 121–125.
- Vuletić-Vukasović 1888 V. Vuletić-Vukasović, „Razne viesti“, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva* 10, Zagreb 1888, 28.
- Vuletić-Vukasović 1897 V. Vuletić-Vukasović, „Bibliografija“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 3–4, Knin 1897, 161–162.
- Zaninović 1988 M. Zaninović, „*Villae rusticae* u području Epidaura“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12 (1987), Zagreb 1988, 89–100.
- Zaninović 1994 M. Zaninović, „Ranokršćanske crkve kao postaje plovnog puta duž istočnog Jadrana“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86, Split 1994, 125–146.
- Zelić 2014 D. Zelić, „Arhitektura starih katedrala“, u: K. Horvat-Levaj (ur.), *Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku*, Dubrovnik – Zagreb 2014, 31–68.
- Žeravica 2002 Z. Žeravica, *Konavle – srednjovjekovna groblja*, Dubrovnik 2012.
- Žeravica 2004 Z. Žeravica, „Arheološka iskopavanja srednjovjekovnih nekropola u Konavlima tijekom 1997. – 1998. godine“, *Zbornik Dubrovačkih muzeja* 1, Dubrovnik 2004, 283–330.
- Žeravica – Kovačević 2006 Z. Žeravica – N. Kovačević, „Župa dubrovačka (općina)“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3 (2006), Zagreb 2007, 466–469.
- Žeravica *et al.* 2007 Z. Žeravica – Lj. Kovačić – D. Perkić – M. Perkić, *Arheološka baština Župe dubrovačke*, Dubrovnik 2007.
- Žile 1988 I. Žile, „Spolia i ostali nalazi skulpture i plastike u Dubrovniku do pojave romanike“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12 (1987), Zagreb 1988, 175–188.
- Žile 1989 I. Žile, „Slano. Samostan Sv. Jeronima“, *Arheološki pregled* 28 (1987), Ljubljana 1989, 180–182.

- Žile 1995 I. Žile, „Predromanička skulptura s otoka Lokruma, Rožata i Komolca u Rijeci dubrovačkoj“, *Starohrvatska prosvjeta* III. ser., sv. 11 (1991), Split 1995, 145–158.
- Žile 1996 I. Žile, „Novi nalazi predromaničke plastike u dubrovačkom kraju“, u: M. Jurković – T. Lukšić (ur.), *Starohrvatska spomenička baština – Rađanje prvog hrvatskog pejzaža*, Zagreb 1996, 279–295.
- Žile 1997 I. Žile, „Naselje prije Grada“, *Dubrovnik*, n. s., god. 8, br. 4, Dubrovnik 1997, 97–123.
- Žile 2001 I. Žile, „Arheološka istraživanja samostana Sv. Jeronima“, *Zbornik dubrovačkog primorja* 8, Dubrovnik 2001, 59–82.
- Žile 2003 I. Žile, *Predromaničko crkveno graditeljstvo otoka Koločepa*, Dubrovnik 2003.
- Žile 2005 I. Žile, „The Dubrovnik Heritage from Antiquity“, u: M. Sanader (ur.), *Illyrica Antiqua: ob honorem Duje Rendić-Miočević: radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije*, Zagreb 2005, 455–468.
- Žile 2009 I. Žile, „Crkva sv. Pavla na lokalitetu Crkvine poviše Korita na otoku Mljetu“, u: M. Demović (ur.), *Brodolom svetoga Pavla u vodama hrvatskog otoka Mljeta*, Zagreb 2009, 267–276.
- Živković 2007 T. Živković, „The Earliest Cults of Saints in Ragusa“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 64, Beograd 2007, 119–127.

MARTA PERKIĆ

A CONTRIBUTION TO KNOWLEDGE OF THE EARLY CHRISTIAN TOPOGRAPHY IN THE DUBROVNIK REGION

Topographic survey of identified and potential Early Christian archaeological sites, covered by this paper, encompasses the wider Dubrovnik region extending from the Dubrovnik Littoral and the Elaphiti Islands at its north-western end to the Konavle region in the south-east. It is based on available results of previous archaeological investigations and toponymic indications. The region corresponds to the border zone between the Roman colonies of Epidaurum and Naronā, and Early Christian dioceses of Late Classical Antiquity. Meagre historical sources on the diocese of Epidaurus have yet to be supplemented with corresponding material remains, which is an indication of the state of research and processing of archaeological finds. Geographical and landscape features contributed greatly to the settlement of the region and its orientation to the sea, with an important role played by the maritime routes extending along the eastern Adriatic shore. The main maritime route in this area went along the coast, from Konavle to the Elaphites, and then along their seaward and landward sides, that is, through the Koločep Channel. From there, the route passed through the Vratnik Straight to the Mljet Channel, and, along the northern shore of Mljet, continued north-westward. Very important to the safety of seafarers were the harbours of Molunat, Cavtat, Dubrovnik, Rijeka Dubrovačka, Zaton, Slano, Elaphites, and, finally, Polače. During the Roman rule, when it comes to land communications, the region was relatively close to the main Naronā–Leusinium–Scodra road, accessed by link roads which passed through natural gorges and over passes. The most important link road for Epidaurus was the one joining the aforementioned main road at the *Ad Zizio* station, and then continuing along the coast eastward from Epidaurum, through Risinium to Scodra. If we

consider the whole region, despite the numerous unknowns and the insufficiently researched archaeological material, we can observe the well-known processes of the development and spread of Christianity. These were present primarily in safe environments of the Elaphiti Islands, where the Christian community lived almost undisturbed, and the Dubrovnik region. The latter one developed within agricultural and country estates – private holdings, often owned by wealthy individuals. A high number of Roman toponyms, especially those with religious reference, present on the Islands and in the Dubrovnik Astarea belt, confirms not only the significance of Roman population in this area but also well-developed processes of the Roman-Slavic symbiosis. The most dominant among the preserved religious toponyms are those of St. George and St. Barbara. In the Dubrovnik region, churches were predominantly dedicated either to military cults, visible in the example of St. Michael (along with the two previously mentioned), the medical cult of Sts. Cosmas and Damian, or the Early Christian cults, that were, with St. Stephen, St. Peter, and St. John churches, among the well represented. At the same time, the cult of St. Mary deserves a special mention and it should be further researched, as indicated by the available finds in Dubrovnik, Cavtat, and Slano. The Roman-Slavic symbiosis is also present in the area that was controlled in the Middle Ages by the neighbouring Slavic lands, which is evidenced by the continuity of certain ancient cult sites and their titular saints. The concentration of religious toponyms is particularly high in the surroundings of Cavtat, including the small islands facing its port, which would seem to indicate that the current, nearly complete lack of knowledge about the Early Christian period in this region is primarily a reflection of the poor state of research. On the basis of this paucity of research, we can certainly assert that in Late Antiquity, within the assumed scope of the town of Epidaurum on the Rat Peninsula, life evolved in a somewhat reduced form, similar to that in other urban centres. Traces of Early Christianity should continue to be sought in the suburban zone, especially to the north of the town, in the direction of Obod. In Dubrovnik, the late antique archaeological layer is represented much more concretely than in Epidaurum, which corresponds to the continuous development of Dubrovnik and the gradual assumption of its role as a new centre. To date, efforts invested in gathering and evaluating all Early Christian finds recovered from the territory of the town have not resulted in any certainty regarding their origin in any of the religious buildings, although the concentration of finds was the highest in the oldest part of the town – the former *sexteria* of Kaštio, St. Peter, and Pustijerna. Recent research in St. Stephen's church has revealed that it was originally an early mediaeval church, built no earlier than the late 8th c., and, consequently, the Early Christian architectural fragments discovered in its lapidarium cannot be attributed to it. The only church within the area of the town confirmed to be an Early Christian church, and containing the corresponding elements of stone furnishings, is the church of the Transfiguration of Christ, the so-called *Sigurata*. However, that church is located at Prijeko, the last area encompassed by the town during its urbanization, and encircled by the town's rampart in the late 13th century. As regards the Early Christian finds recovered from the cathedral, it is worth remembering that the investigation of the earliest triple-nave basilica lying under the cathedral halted at its last pre-Romanesque to Early-Romanesque phase, which means that its original layer has not been completely explored. On the other hand, one should take into consideration the regular mediaeval practice of reusing and remodelling classical pieces of architectural decorations, especially those made of marble. Evidence of this has been recorded on many monuments located along the entire Adriatic coast. The earliest layers of graves whose construction suggests that they originated in Late Antiquity have been identified by the saint's memorial, a quatrefoil building erected by the earliest triple-nave basilica. However, analyses suggest that the graves date to the early mediaeval period – the first layer originated between the second half of the 8th c. and the late 9th c., and the second in the 10th or 11th c. Such findings confirm that there was a strong classical tradition and long-lasting presence of the Roman element in the town, reflected in various fields, including burial practices. The archaeological investigation of the cathedral has yielded an exceptional collection of numismatic finds consisting of over 700 coins, which reveal all phases in the town's development. We should particularly point out the prolific emissions of coins from the 4th c., and, after a certain suspension lasting from the end of the 4th c. to Justinian I, a new increase in the 8th c., and especially in the 9th c. As for the Byzantine coins, their most prolific emissions originated in the 10th – 11th c. In Epidaurum, the majority of finds discovered to date (especially the epigraphic remains) dates to the early Principate. Interesting numismatic finds have been made during the investigations of Sustjepan, with

the most prolific emissions from the 3rd and 4th c. Together with a previously known golden coin of Emperor Phocas, coins of Justinian I and Justin II are the only late classical coins discovered in the territory of Epidaurum. Once again, it is noteworthy that this is a result of the current state of research, and that the example of the investigation of the Dubrovnik cathedral demonstrates the extent to which archaeological excavation can modify or supplement information about a town's development. Along with numismatic finds, other archaeological remains also indicate that Dubrovnik experienced robust growth during the 8th c., which was marked by the renovation of Early Christian churches all over its territory. In the late 8th c. and 9th c., new churches were also built, reflecting the strengthening of ecclesiastical organization. The earliest Dubrovnik cults belong to this horizon, with the cult of a group of saints (Sts. Pancras, Nereus, Anchilleus, Domitilla and Petronilla) as the most prominent among them, and the cult of Sts. Sergius and Bacchus, who went down in the local tradition as the town's oldest patrons. The Pancras cult is specific to Dubrovnik, and it was recorded also by the Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenitus in the 10th c. The growth and spread of this cult in the Dubrovnik region is undoubtedly linked to the transfer of relics which must have been brought to the town around the middle of the 8th c. Be that as it may, it is clear that, while developing its identity, Dubrovnik created its own cults which were maintained for a long time, even after the introduction of the cult of St. Blaise. If we compare archaeological and historical sources, we have to mention the most important geographical source for this region, dating to Late Antiquity – *Cosmography* by Anonymus Ravennas, written no later than the early 7th c. In it we can find the first mention of Dubrovnik in the phrase *Epitaurum id est Ragusium*. The *Cosmography* is important to the study of history of localities which developed as towns (*civitates*) in Late Antiquity, such as Ston and Dubrovnik. The quoted phrase complements archaeological evidence on late classical Ragusium, which has already been identified as a Christian centre. The state of research on Epidaurum does not allow us to discount it as the seat of the Epidaurus diocese, whose existence in the 6th century is confirmed by historical sources, but the hypothesis that the bishop's seat was transferred to Ragusium, which is clearly implied by the available finds, can only be confirmed by more concrete archaeological evidence.

Keywords: *Early Christianity, archaeological topography, sacral toponymy, Dubrovnik, Primorje, Elafiti, Župa, Konavle*